

O`ZBEKISTAN RESPUBLİKASI
XALIQ BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`teti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası`

4 - kurs pitkeriwshisi Baltaeva Gu`lmirani`n`
«7-klassta yeliklewish ha`m tan`laqlardi` woqi`ti`w»
degen temadag`i` bakalavr

PİTKERİW QA`NİGELİK JUMISI

Kafedra basli`g`i`:

f.i.k. M. Qurbanov

İlimiy basshi`:

f.i.k. S.Shi`nnazarova

No`kis-2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi.

Fakul`tet dekani`:

f.i.k.E.Allanazarov

Kafedra basli`g`i`:

f.i.k.M.Qurbanov

Ìlimiy basshi`:

f.i.k.S.Shi`nnazarova

Tema: «7-klassta yeliklewish ha`m tan`laqlardi` woqi`ti`w»

atli` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n jazi`wshi` Baltabaeva Gu`lmira

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasi`ni`n` qarari`:

«7-klassta yeliklewish ha`m tan`laqlardi` woqi`ti`w» degen temadag`i`
pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na \_\_\_\_\_ bahasi` qoyi`lsi`n.

MAK basli`g`i`: _____

MAK ag`zalari`: _____

**TEMA: 7-KLASSTA YELIKLEWISH HA`M TAN`LAQLARDI`
WOQI`TI`W**

Joba:

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'	
Kirisiw	
I Bap. 7-klassta yeliklewishlerdi woqi'ti'w metodikasi'	
1.1.Yeliklewishlerdin` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'w	
1.2. Yeliklewish so`zlerdin` grammatikali'q o`zgesheligin woqi'ti'w	
II Bap.7-klassta tan`laqlardi' woqi'ti'w metodikasi'	
2.1. Tan`laqlardi'n` quri'li'si' boyi'nsha tu`rlerin woqi'ti'w	
2.2. Tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'w	
2.3. Tan`laqlardi'n` intonaciyasi', ga`ptegi xi'zmeti ha`m irkilis belgilerin woqi'ti'w	
2.4. Tan`laqlardi' morfologiyali'q tallawg`a u`yretiw	
Juwmaq	
Paydalang`an a`debiyatlar	
Qosi'mshalar	

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'

**Temani'n` aktualli'g'i':** Yeliklewish ha'm tan`laq so`zler qaraqalpaq tilinde woni'n` morfologiya tarawı'nda grammatikali'q ta`biyati' menen wo`zgeshelenetug`i'n so`z shaqabi'. Tan`laq penen yeliklewishtin` uqsasli'q ta`repi, wolar ko`mekshi so`z shaqabi' yekenliginde bolsa, al wo`zgeshelik ta`repi ha'r birinin` wo`z aldi'na ha'm ma`nili, ha'm ko`mekshilik xi'zmetti atqari'wi' menen birlikte, bir-birinen parqlani'p turatug`i'n grammatikali'q ma`nisinde. Yeliklewish ha'm tan`laqlar qaraqalpaq til biliminde basqa so`z shaqaplari'na sali'sti'rg`anda wog`ada az izertlengen so`z shaqaplari'nan boli'p sanaladi'. Atap aytqanda, yeliklewish so`zlerdi tilshi ilimpaz U.Yembergenov ta`repinen izertleniwinen basqa, wolardi'n` woqi'ti'li'wi' ma`selesi yamasa awi'zeki so`ylew tilinde qollani'li'wi', emotsionalli'q-eksperssivlik xi'zmetlerde keliwi, uli'wma bilim beriwde interaktiv usi'llarda woqi'ti'li'wi' si'yaqli' ma`seleler yele arawli' izertlenbedi.

Al, tan`laqlar haqqi'nda da qaraqalpaq til biliminde bir qatar akademiya'lı'q jobadag`i' grammatikali'q miynetlerde g`ana so`z yetilip ha'm bir qatar ilimiy maqalalardi'n` ja`riyalang`anli'g`i'n itibarg`a alsaq, bul so`z shaqabi' da arawli' tu`rde izertlenbedi.

Yeliklewishlerdin` de, tan`laqlardi'n` da qaraqalpaq til biliminde izertlewin ku`tip turg`an ma`seleleri barshi'li'q. Bul so`z shaqaplari'ni'n` awi'zeki so`ylew tilinde tu`rlishe boyawlarda keliwi, ko`rkem shi'g`armalar tilinde stil`lik maqsetlerde jumsali'wi', qaraqalpaq tilinin` tu`sindirme so`zliginde beriliw wo`zgeshelikleri si'yaqli' ma`seleleri bu`gingi ku`nge shekem arawli' tu`rde izertlenbedi. Bul ta`repinen tema til bilimindegi aktual` mashqalalardi'n` birin wo`z ishine aladi' dep yesaplaymi'z.

İzertlew obyekti: Qaraqalpaq tilindegi yeliklewish ha'm tan`laq so`zler.

İzertlew predmeti: Tilimizdegi yeliklewish ha`m tan`laq so`zlerdi uli`wma bilim beriw mekteplerinde woqi`ti`w metodikasi`.

**Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` maqseti ha`m wazi'ypalari':** Bizin` pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zdi'n` maqseti ha`m wazi'ypalari` qaraqalpaq tilinde yeliklewish ha`m tan`laq so`zler, wolardi'n` wo`zine ta`n grammatikali'q wo`zgesheligin, bir - birinen parqi'n teren` u`yreniw menen birge bul yeki so`z shaqabi'ni'n` uli`wma bilim beriw mekteplerinde woqi`ti'li'wi', woni'n` metodikasi` haqqi'nda tu`sinik beriwden ibarat. Woni'n` **wazi'ypasi'**, uli`wma bilim beriw mekteplerinde woqi'wshi'lardi` qaraqalpaq tili sabag'i'n u`yreniw bari'si'nda yeliklewish ha`m tan`laq so`zlerdin` bir-birinen grammatikali'q ta`repi boyi'nsha wo`zgesheleniwin an`sat aji'rati'w ha`m woni' jen`il tu`sinip ali'wi', yeliklewish ha`m tan`laqlar boyi'nsha teoriyali'q ha`m a`meliy bilimlerdi men`geriw, wolarg`a usi' bag`darda bilim beriw, ha`r ta`repleme jol – joba ko`rsetiw boli'p yesaplanadi`.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'n wori'nlawda to`mendegishe bir qatar wazi'ypalar aldi'g`a qoyi'ldi':

- qaraqalpaq til biliminde yeliklewishlerdin` izertleniwine itibar beriw;
- qaraqalpaq til biliminde tan`laqlardi'n` izertleniwin u`yreniw;
- yeliklewish ha`m tan`laqlardi'n` bir –birinen wo`zgesheligin u`yreniw;
- uli`wma bilim beriw mekteplerinde tan`laqlardi'n` woqi`ti'li'wi'na sa`ykes islenbeler islep shi'g`i'w;
- uli`wma bilim beriw mekteplerinde yeliklewishlerdin` woqi`ti'li'wi'na sa`ykes islenbelerin tayarlaw;
- tan`laqlardi'n` qurami' boyi'nsha tu`rlerin woqi`ti'w;
- tan`laqlardi'n` ma`nisi boyi'nsha tu`rlerin woqi`ti'w;

– tan`laqlardi'n` intonaciyasi', ga`ptegi xi'zmeti ha`m irkilis belgilerinin` qoyi'li'wi' ta`rtibin woqi'ti'w;

– woqi'wshi'larg`a tan`laqlardi' morfologiyali'q jaqtan tallawg`a u`yretiw;

– yeliklewish so`zlerdin` grammatikali'q wo`zgesheligin u`yretiw;

– yeliklewish so`zlerdin` sintaksislik u`yretiw;

– yeliklewish so`zlerdi morfologiyali'q jaqtan tallawg`a u`yretiw.

**İzertlew metodlari' ha`m usi'llari':** Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zdi'n` izertlew metodlari' si'pati'nda sinxroniyali'q baqlaw, sali'sti'rmali' si'patlama, kompatentlik tallaw si'yaqli' metodlardan paydalani'ldi'.

**İzertlew na`tiyjelerinin` teoriyali'q ha`m a`meliy a`hmiyeti:** Pitkeriw qa`nigelik jumi'si' teoriyali'q ha`m a`meliy a`hmiyetke iye. Sebebi qaraqalpaq tili grammatikasi'nda belgili topari'n quraytug`i'n yeliklewish ha`m tan`laqlardi' woqi'ti'wdi', wolardi'n` bir-birinen parqi'n ani'qlaw, usi' temalardi' u`yretiw bari'si'nda bul temalardi' uli'wma bilim beriw mekteplerinde ta`lim ali'p ati'rg`an 7-klass woqi'wshi'lari'ni'n` an`sat men`geriwi u`lken a`meliy a`hmiyetke iye.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` temasi': «7-klassta yeliklewish ha`m tan`laqlardi' woqi'ti'w » dep ataladi'.

İzertlew jumi'si'ni'n` ilimiy jan`ali'g'i':

Qaraqalpaq tilinde bir qatar ilimiy teoriyali'q a`debiyatlarda, woqi'w qollanbalari'nda, mektep sabaqli'qlari'nda yeliklewish ha`m tan`laqlar uli'wma jobada ayti'li'p, woni' woqi'ti'w ma`seleleri, a`sirese qaraqalpaq tilindegi tan`laqlar arnawli' tu`rde izertlenbedi.

Uli'wma bilim beriw mekteplerinin` 7-klasslari'nda yeliklewish ha`m tan`laqlarg`a saatlar aji'rati'li'p, woni' bir qatar woqi'ti'w usi'llari'nan paydalani'p woqi'wshi'larg`a usi' temalar haqqi'nda salmaqli' bilim beriw,

woqi'ti'wdi'n` na'tiyjeliligin artti'ri'w ma'seleleri yelege shekem wo`z sheshimin ku'tken ma'seleler.

Bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'z da tikkeley usi' ma'seleler itibarg`a ali'ndi'. Wonda uli'wma bilim beriw mekteplerinde yeliklewish ha'm tan`laqlardi' woqi'ti'w boyi'nsha sabaq islenbeleri, qaraqalpaq tili sabag`i'n woqi'ti'w boyi'nsha interaktiv usi'llar izbe-izligi usi'ni'ldi'.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` teoriyali'q ha'm a'meliy a`hmiyeti: bul bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi'si'n wori'nlawdi'n` teoriyali'q a`hmiyeti usi' bag`darda a`melge asi'ri'latug`i'n ilimiy jumi'slar ushi'n ilimiy derek si'pati'nda paydalani'lsa, al a'meliy a`hmiyeti boyi'nsha litsey –kolledjlerde, uli'wma bilim beriw mekteplerinde usi' qaraqalpaq tili ko`plegen yeliklewish ha'm tan`laqlar temasi'n u`yreniw belgili a'meliy metodikali'q ja`rdem beredi.

**Jumi'sti'n` quri'li'si':** Pitkeriw qa'nigelik jumi'si' woni'n` uli'wma si'patlamasi'nan, I, II baplardan, baplar wo`z ishinde bo`limlerden, juwmaq ha'm paydalani'lg`an a`debiyatlardan turadi'.

**Qosi'mshalar bo`liminde:** dizimi berildi. Al, jumi'sti' wori'nlaw bari'si'nda bu`gingi ku`nge shekem baspa so`zde ja`riyalang`an so`zliklerden u`lgiler keltirildi. Qosi'mshalar bo`liminde temag`a tiyisli slaydlar berildi.

KIRISIW

Ha'r qanday xali'qti'n` tilinde ko'mekshi so'zler de jeke tu`rin arnawli' ma'nilerdi an`latpasa da pikiri bayanlawda wolardi'n` atqaratug`i'n xi'zmeti ayri'qsha. Sebebi tilimizde hesh qanday arti'qsha birliklerdin` wo`zi joq.

Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi so'zler wo`z qollani'li'w xi'zmetleri boyi'nsha xalqi'mi'zdi'n` so'zlik qurami'ni'n` wog`ada bay yekenligin, biyta`kirar yekenligin ko`rsetedi.

Sonli'qtan da Prezidentimiz I.A.Karimov o`zinin` bir qatar siyasiy-ja'miyetlik mazmundag`i' a`debiyatlarda ana tili haqqi'nda bahali' pikirler di bildiredi: mi'sali', «Joqari' ma`na`wiyat –jenilmes ku`sh» degen miynetinde «Insan wo`z ti'msali'nda ha`m materialli'q, ha`m ruwxı'y ja`ne jeke pazi'ylerdi kemnen kem rawajlandi'ri'wi' – bul ulli' ha`m si`rtli' a`debiyati' boli'p tabi'ladi'. Soni'n` ushi'n da woni'n` ishki du`n`yasi', wog`an berilgen pazi'ylet ha`m qa'siyetlerdi aqi'ri'na deyin woylap jetiw, tu`siniwdin` wo`zi de wog`ada quramali' bir ma`sele.

Mine, usi'nday ko`z-qaras ha`m pikirlerdi uli'wmalasti'ri'p, insang`a ha`m arzi'w - umti'li'slardi' ju`zege shi'g`ari'w, woni'n` sapali' wo`mir keshiriwi ushi'n za`ru`r bolg`an materialli'q ha`m ruwxı'y du`n`yasi' mi'sali' bir pa`rwaz yetip ati'rg`ani' qusti'n` yeki qanati'na ten`lestirse, wori'nli' bolar dep woyleyman»¹

Haqi'yqati'nda da til, a`debiyat, din, insani'y adamgershilik si'patlar – bul woni'n` ruwxı'y bayli'g`i'. Prezidentimiz ma`na`wiyatti'n` yen` tiykarg`i' wo`lshemlerinen biri ha`m wo`z boyi'ndag`i' ruwxı'y bayli'qlardan biri ana tili yekenligine na`zer awdaradi'.

Yeliklewish so`z shaqabi' da, tan`laq so`z shaqabi' da ana tilimizde bir-birinen ayi'ri'm ta`repleri menen wo`zgeshelenip turatug`i'n so`z shaqaplari', bul yeki so`z shaqabi' da morfologiyani'n` izertlew obykti .

¹ Каримов И. А. Жоқары мәнәўият – женилмес күш. Ташкент, Маънавият, 2008, 67-бет.

Yeliklewishler arnawli' ani'q bir leksikali'q ma'nige iye yemes. Bul haqqi'nda ilimiy a`debiyatlarda: «Yeliklewishler ani'q leksikali'q ma'nige yamasa grammatikali'q ma'nige iye yemes, sonli'qtan da ma'nili so`z shaqaplari'na da, ko`mekshi so`z shaqaplari'na da kirmeydi.

Yeliklewishler ta`biyattag`i' ha`r qi'yli' qubi'li'slardi' ko`rkem, ta`sirli ha`m obrazli' yetip si'patlaw ushi'n ken` qollani'ladi'. Sonli'qtan wolar ko`rkem a`debiyatta, a`sirese, awi'zeki xali'q do`retiwshiliginde ko`birek qollani'ladi'»² delinedi.

Al, son`g`i' ji'llarda, baspada ja`riyalang`an miynetlerde bolsa, uli'wma yeliklewish ha`m tan`laq so`z shaqabi' haqqi'nda:

«Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde so`zler:

I. Ma'nili so`z shaqaplari': atli'q, kelbetlik, sanli'q, almasi'q, ra`wish, feyil bayanlawi'shli'q so`z shaqabi'.

II. Ko`mekshi so`z shaqabi': tirkewish, da`neker, janapay.

III. Modal so`zler, tan`laq, yeliklewish dep bo`lip qaraladi'»³

Al, tan`laq so`z shaqabi'ni'n` xi'zmeti de yeliklewish so`z shaqabi'ni'n` xi'zmetine uqsas. Wol da ma'nili so`z shaqabi' topari'na da, ko`mekshi so`z shaqabi' topari'na da kirmeydi. Bul haqqi'nda akademiya'q tiptegi grammatika miynetinde: «Tan`laqlar – morfologiyali'q belgisi boyi'nsha wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi', al ma'nisi boyi'nsha adamni'n` so`ylew waqti'nda ha`r qi'yli' sezimi: tan`lani'w, wo`kiniw, quwani'w yamasa shadlani'w, buyi'ri'w, turmi's –salt ha`m tag`i' basqa si'yaqli' sezimlerde bildiredi».⁴

Haqi'yqati'nda da, tan`laqlar jeke wo`zi kelip belgili leksikali'q ma'nige iye yemes. Tan`laqlardi'n` bir wo`zgesheligi wol ma'nili so`z shaqaplari' si'yaqli' arnawli' so`z jasawshi' yamasa so`z wo`zgertiwshi

² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994, 429-бет

³ Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010, 191-бет.

⁴ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994, 413-бет.

qosi'mtalarg'a iye yemes. Tan'laq so'zler ha'm yeliklewish so'zler wo'zinin` qollani'li'wi' boyi'nsha, semantikali'q bildiriwshen`ligi boyi'nsha bir-birinen wo`zgeshelenedi.

Yeliklewish ha'm tan'laqlar tiykari'nan qaraqalpaq til biliminin` morfologiya bo`liminde u`yreniledi. Yeliklewish so'zler qaraqalpaq til biliminde belgili ilimpaz U.Yembergenov ta`repinen izertlengen. Woni'n` izertlewlerinin` juwmag`i' retinde, «Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi yeliklewish so'zler» dep atalg`an monografiyasi'n ha'm bir qatar ilimiy maqalalari'n woqi'p wo`tiwimizge boladi'.⁵

Wol joqari'da atap wo'tken monografiyasi'nda, yeliklewish so'zlerdi to`mendegishe bo`lip u`yrenedi:

1. Yeliklewish so'zlerdin` fonetikali'q wo`zgeshelikleri.
2. Yeliklewish so'zlerdin` grammatikali'q wo`zgesheligi.
3. Yeliklewish so'zlerden basqa da so'z shaqaplari'ni'n` jasali'wi'.
4. Yeliklewish so'zlerdin` sintaksislik funktsiyasi'.

Al, morfologiyani'n` son'i'nda bolsa, yeliklewish so'zlerdin` alfavit ta`rtibinde so`zligin usi'nadi'.

Yeliklewish so'zler tu'rkiy tillerde bir qatar ilimpazlardi'n` miynetlerinde izertlengen. Mi'sali', N. J. Ashmarin belgili tyurkolog, wol wo`z miynetinde yeliklewish so'zlerdin` a`yyemgi zamanlardan berli bar yekenligin ayadi' ha'm alg`ashqi' ja'miyettegi adamlardi'n` so`ylew tilinde yeliklewish so'zlerdin` ayi'ri'm formalari'ni'n` bolg`anli'g'i'n da`liylleydi.

Wol yeliklewishlerdi wog`ada qi'zi'qli' 5 toparg'a bo`lip u`yrenen, yag`ni'y seske baylani'sti'radi', ren`ge baylani'sli' dep ko`rsetedi, adamni'n` so`ylew ag`zalari'na, adamni'n` mu`sheleri ha'm balalar so`ylewine baylani'sli' bolg`an yeliklewishler bar dep ayri'qsha atap wo`tedi.⁶

⁵ Ембергенов У. Хэзирги карақалпақ тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990.

⁶ Ашмарин Н.А. О морфологических категориях подражений в чувашском языке. Казан, 1965.

Al tyurkolog ilimpaz N. K. Dmitriev: yeliklewish soʻzlerdin morfologiyaliʻq jol menen jasaliʻwiʻna ayriʻqsha toqtaydiʻ.⁷

A. İ. İsqaqov⁸ yeliklewish soʻzlerdi –«yeliktew soʻzder» dep ataydiʻ. Wol woʻz koʻz - qaraslariʻnda yeliklewishler leksikaliʻq maʻnige iye boladiʻ haʻm woʻzininʻ siʻrtqiʻ quriʻliʻsiʻ haʻm formasiʻn saqlaydiʻ, bul soʻzlerge affiksler jalgʻaniʻwiʻ arqaliʻ bir qansha soʻz shaqaplariʻ jasaladiʻ, -degen pikirler bildiredi.

R. Kunchurov⁹ woʻzbek tiinde yeliklewishler boyiʻnsha kandidatliʻq jumiʻsiʻn qorgʻagʻan. Wol woʻzininʻ jumiʻsiʻnda yeliklewish soʻzlerden soʻz shaqaplariʻniʻn koʻpshiligi jasalatugʻiʻniʻn, al basqa soʻzlerden yeliklewish soʻzlerdinʻ jasalmaytugʻiʻniʻn koʻrsetiw menen birge sintaksislik xiʻzmetinde jumsalatugʻiʻniʻn aytadiʻ.

Al ilimpaz İshmuxammedov¹⁰ bolsa, bashqurt tilindegi yeliklewish soʻzlerdi woʻz aldiʻna belgili soʻz shaqabiʻ yekenligin, woniʻn woʻzine taʻn woʻzgeshelikleri arqaliʻ koʻrsetedi.

Qaraqalpaq tilindegi tanʻlaqlar bir qatar ilimiy aʻdebiyatlarda miʻsaliʻ, 1981-jiʻli¹¹, 1994-jiʻli¹², 2010-jiʻli¹³ jaʻriyalangʻan qaraqalpaq tilinin morfologiyasiʻ boyiʻnsha miynetlerde soʻz yetilgen.

Qaraqalpaq tilinde tanʻlaqlardiʻn arnawliʻ soʻz shaqabiʻ yekenligin, woniʻn maʻnilik jaqtan boʻiniwin N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili»¹⁴ dep atalgʻan boʻliminde soʻz yetedi. Al qazaq til biliminde qazaq tilininʻ

⁷ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. –М. 1940.

⁸ Искаков И.А. О подрежательных словах в казахском языке. II Тюркологический сборник №1, -М.-Л, 1951.

⁹ Кунчуров И.А. Изобразительное слова в современном узбекском литературном языке. Авт. канд.дисс. Ташкент, 1962..

¹⁰ Ишмухамедов Е. Звукоподражательные слова башкирского языка. Автореф.канд.дисс.

¹¹ Хәзирги қарақалпақ тили (Морфология), Нөкис, Қарақалпақстан, 1981

¹² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994,420-428-бетлер

¹³ Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010, 241-245-бетлер

¹⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. II том. –М.1952, 235-237-бетлер

grammatikasi' boyi'nsha ja'riyalang'an 1967-ji'lg'i' miynette¹⁵, al wo'zbek til biliminde Sh.Raxmatullaevti'n' «Hozirgi adabiy wzbek tili»¹⁶ dep atalg'an miynetinde ayti'ladi'.

Qaraqalpaq til biliminde tan'laqlardi'n' izertleniw ma'selesine baylani'sli' A.O.Temirbekovani'n' ilimiy maqalalari'n ushi'ratami'z.

A.O.Temirbekova¹⁷ wo'z ilimiy maqalalari'nda tan'laqlardi'n' so'ylew tilinde bay seslik qurami', tu'rli morfologiyali'q, fonetikali'q du'zilisi menen ko'rinedi.

Tan'laq so'z shaqabi'ni'n' da seslik du'zilis, tu'rin, woni'n' semantika - stilistikali'q ayri'mashi'li'qlari'n birden wo'zlestiriw bir qansha qi'yi'n,-dep atap ko'rsetedi.

Tan'laqlar qaraqalpaq tilinde yele de wo'z aldi'na arnawli' izertlenbegen ma'selelerdin' biri.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n' maqseti ha'm wazi'ypalari'.

Bizin' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n' maqseti ha'm wazi'ypasi' qaraqalpaq tilindegi yeliklewish ha'm tanlaq so'zler, wolardi'n' wo'zine ta'n grammatikali'q wo'zgesheligin, bir-birinen parqi'n teren' u'yreniw menen birge bul yeki so'z shaqabi'ni'n' uli'wma bilim beriw mektebinde woqi'ti'li'wi', woni'n' metodikasi' haqqi'nda tu'sinik beriwden ibarat.

Woni'n' wazi'ypasi' uli'wma bilim beriw mekteplerinde woqi'wshi'lardi' qaraqalpaq tili sabag'i'n u'yreniw bari'si'nda yeliklewish ha'm tan'laq so'zlerdin' bir-birinen grammatikali'q ta'repi boyi'nsha wo'zgesheleniwin an'sat aji'rati'w ha'm woni' jen'il tu'sinip ali'w, yeliklewish ha'm tan'laqlar boyi'nsha teoriyali'q ha'm a'meliy bilimlerdi men'geriw, wolarg'a usi' bag'darda bilim beriw, jol-joba ko'rsetiw boli'p yesaplanadi'.

¹⁵ Қазақ тилинің грамматикасы. Морфология. I том, Алматы, Ғылым, 1967, 601-бет.

¹⁶ Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент, 2006, 138-139-бетлер.

¹⁷ Темирбекова А.Ө. Қарақалпақ тилинде таңлақлардың гейпара фонетикалық өзгешеликleri// Әжинияз атындағы НМПИ илим, билимлендириў ҳәм тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы орны. Нөкис, 2010, 266-268-бетлер.

I BAP. 7-KLASSTA YELIKLEWİSHLERDİ WOQITIW METODİKASI

Yeliklewish so`zler ma`nisi ha`m formasi' boyi'nsha ayri'qsha so`zler topari'n quraydi'. Wolar ma`nili so`z shaqaplari'nday wo`z aldi'na turi'p ma`ni an`latpaydi'.

Yeliklewish so`zler tiykari'nan uli'wma bilim beriw mekteplerinin` 7-klasi'nda wo`tileli ha`m II sherektin` tematikali'q jobasi'na kiritiledi. Yekinshi sherektin` qaraqalpaq tilin uli'wma woqi'w jobasi'ndag'i' saat ko`lemi 60 saat.

Yeliklewishler jaylasi'w ta`rtibi boyi'nsha tirkewish, da`neker, janapay, modal ha`m tan`laq so`zlerden keyin u`yreniledi. 7-klassta yeliklewishler ushi'n ja`mi 12 saat aji'rati'lg`an. Wol 2000 - ji'li' ja`riyalang`an qaraqalpaq tili sabaqli'g'i'nda¹⁸ 31 - 32 - 33 - 34 -paragraflarg`a kiritilip, sabaqli'qti'n` 72 – 81 – betleri arali'g'i'nda berilgen. Mi'sali', yeliklewish temasi'n woqi'ti'wda yen` da`slepki sabaqli'q temasi' «Yeliklewish so`zler haqqi'nda tu`sinik».

Woqi'ti'wshi' bunda yeliklewish so`z shaqabi'ni'n` wo`zgesheliklerin to`mendegishe tu`sindiriw kerek.

Yeliklewishler de tan`laq so`zler si'yaqli' ma`nili so`z shaqabi'na da, ko`mekshi so`z shaqabi'na da kirmeytug'i'n wo`z aldi'na so`z shaqabi'. Wolar turmi'si'mi'zdag'i' ha`r tu`rli ko`rinis ha`m seslerge yeliklep ayti'ladi'.

Mi'sali': Ju`nleri ji'lt-jl't yetip juwi'p taralg`an atlarg`a qarag`an sayi'n qarag`i'n` keledi. Irashtag'i' putani'n` arasi'nan mi'lti'q taq yete qaldi'. Qay waq ko`rsen` de ustaxanada pi's-pi's ko`riw basi'w, shi'q-shi'q-shi'q sho`kkishin uri'w ti'nbaydi'.

¹⁸ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (Морфология ҳәм синтаксис). 7-класс ушын сабақлық. Нөкис, Билим, 2000.

Bul mi'salda asti' si'zi'lg'an so'zlerdin` yeliklewish yekenligin wolardi'n` turmi'stag'i' zatlardi'n`, qubi'li'slardi'n` ko`rinisi menen seslerine yeliklep ayti'latug'i'n so'zler yekenligin ha'm bunday so'zler topari' yeliklewish so'zler dep atalatug'i'nli'g'i' tu`sindiriledi. Yeliklewishlerdi basqa so'z shaqabi'nan ayi'ri'w ushi'n to`mendegishe sali'sti'ri'w shi'ni'g'i'wi'n isletiw mu`mkin:

Mi'sallar	So'z shaqabi'
<u>Diril</u> degen adam.	qanday adam? kelbetlik
Ji'lti'ldi' ko`rindi.	ne ko`rindi? atli'q
Qorqi'p qalti'radi'.	ne qi'ldi'? feyil
Jalt-jalt qaradi'.	qa`ytip qaradi'? ra`wish, si'n pi'si'qlawi'sh

Woqi'ti'wshi' bul mi'sallarda asti' si'zi'lg'an so'zlerdin` bari'g'i'ni'n` tu`biri yeliklewish yekenligin, wolar jeke turi'p ma`ni an`lata almaytug'i'nli'g'i'n ayti'wi' kerek.

Qaraqalpaq tili pa`ni woqi'ti'wshi'si' bunnan son` woqi'wshi'larg`a yeliklewish so'zlerdin` sabaqli'qta atap wo`tilgen dara ha'm jup yeliklewish tu`rlerin an`sat ayi'ri'p biliwi ushi'n to`mendegishe kesteni paydalang`ani' maqul:

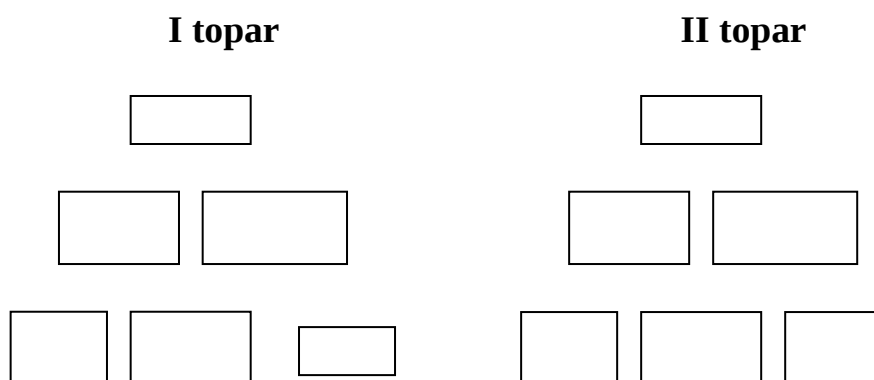
Yeliklewishtin` quri'li'si' boyi'nsha tu`rleri

Dara yeliklewish	Jup yeliklewish	Yeliklewish + yet (ko`mekshi feyil)
ji'lt	ji'lt-ji'lt	ji'lt yetti
dir	dir-dir	dir yetti
gu`n`k	gu`n`k-gu`nk	gu`n`k yetti
pan`q	pan`q-pan`q	pan`q yetti

sart	sart-sart	sart yetti
lars	lars-lars	lars yetti

Sabaqli’qta 131-shi’ni’g’i’wda sha’rti boyi’nsha: yeliklewish so`zlerdi tawi’p, wolardi’n` qaysi’si’ ko`riniske, qaysi’si’ seske yeliklewish ekenligin ani’qlaw dep berilgen. Bundap woqi’ti’wshi’ woqi’wshi’lardi’ «kishi toparlar»g`a bo`lip, interaktiv usi’lda «minara jasa» usi’li’n qollang`ani’ maqul. Mi’sali’, I toparg`a seslik yeliklewishlerden minara jasaw, II toarg`a ko`riniske yeliklewishlerden minara jasaw tapsi’ri’ladi’.

«Minara jasa» usi’li’ni’n` ko`rinisi:¹⁹

Bul shi’ni’g’i’wda to`mendegishe mi’sallar berilgen: jal - jalt qaraw, ji’lt yetip, li’q - li’q etip, lars - lars, gu`rr - gu`rr, dir - dir, g`abi’r - g`ubi’r, shomp, uw - shuw boli’w.

Bunnan son` woqi’ti’wshi’ woqi’wshi’lardi’n` bilimin ja`ne de teren`lestiriw ha`m bekkemlew ushi’n U.Yembergenovti’n` miynetinen paydalani’p, «Izlen, tap» woyi’ni’n wo`tkerse, wol ju`da` maqsetke muwapi’q boladi’. Woyi’n sha’rti boyi’nsha barli’q oqi’wshi’g`a 1 yamasa 2 so`zden yeliklewish so`zler tarqati’ladi’, woni’n` qanday halatqa baylani’sli’ yekenligin woqi’wshi’lar ani’qlawi’ kerek. Klassta neshe woqi’wshi’ bolsa ba`ri mi’sal ali’wi’ kerek.

¹⁹ Султанов Б., Тилегенов А., Байназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. Тошкент, 2007.

Yeliklewish so`zler	Ma`nisi
buwdaq-buwdaq	tu`tin shi`g`i`wi`
api`l-tapi`l	ju`riw
bi`rsh-bi`rsh	si`ni`w
wa-ha-ha	ku`liw
i`bi`r-ji`bi`r	bala
si`n`q-si`n`q	ku`liw
taqi`r-taqi`r	zat sesti
wag`i`r-wag`i`r	adamni`n` so`ylesiwi
shambi`r	suw sesti
shi`rp-shi`rp	qamshi` sesti
shu`ldir-shu`ldir	so`ylew
taltaq-taltaq	ju`riw
warq-warq	qurbaqa sesti
tars-tars	yesiktin` qag`i`li`wi` ha`m t.b.

Mi`sali`, B.Qutli`muratov wo`z miynetinde: Qaraqalpaq tilin woqi`ti`w metodikasi`nda a`sirese tablitsa –kestelerdin` a`hmiyetinin` u`lken yekenligin atap ko`rsetedi «yag`ni`y» Ana tili boyi`nsha tablitsalar mazmuni`na qaray: leksikali`q, fonetikali`q, orfografiyali`q, morfologiyali`q, sintaksislik ha`m t. b. boladi`.»²⁰

Kestelerdi barli`q waqi`tta da bul bo`lingen tu`rinde, jeke tu`rinde paydalana beriw maqsetke muwapi`q kelmeydi. Sebebi ayi`ri`m jag`dayda

²⁰ Қутлымұратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис, Билим, 1992, 38-бет.

qanday da teoriyali'q material u'stinde jumi's ali'p barg'anda g'ana morfologiyali'q, sintaksislik, orfografiyali'q ha'm t. b. kesteler talap yetiledi. Mi'sali', qospa so'zlerdi tu'sindiriwde bir ta'repten woni'n` quri'li'si', yekinshi ta'repten woni'n` orfografiyasi' tu'sindiriledi. Demek, woqi'wshi'lar yeliklewishlerdi u'yreniwde wolardi'n` tek du'zilisin ha'm ma'nisin g'ana teoriyali'q jaqtan u'yrenip qoymastan, al yeliklewishlerdin` jasali'wi'n, geypara yeliklewishlerdin` jup so'zler tu'rinde keliwin de, dara turi'p qollani'li'wi'ndag'i' duri's jazi'w halati'n da ti'yanagli' u'yrenedi.

Yeliklewishlerdi u'yreniwde ha'r tu'rli mazmundag'i' testlerdi woqi'wshi'lardi'n` usi' temani' jaqsi' tu'siniwi ushi'n ja'rdem beredi.

1.1. Yeliklewishlerdin` ma'nisine qaray tu'rlerin woqi'ti'w

Uli'wma bilim beriw mekteplerinin` 7-klasslari'na arnalg'an «Qaraqalpaq tili»<sup>21</sup> sabaqli'g'i'nda yeliklewish so'zlerdin` ma'nisine qaray tu'rlerin woqi'ti'w ushi'n 2 saat aji'rati'lg'an.

Ilmiy a'debiyatlarda yeliklewishlerdi yeki toparg'a bo'lip qarasti'radi'. Bul haqqi'nda ilimpaz U.Yembergenov «Tu'rkiy tillerinde yeliklewish so'zler semantikali'q jaqtan bir-birine usamaytug'i'n yeki toparg'a bo'linedi.

Yeliklewish so'zler ma'nisi ha'm formali'q wo'zgesheligine qaray ayri'qsha so'zlerdin` topari'n quraydi'. Wolar ma'nili so'z shaqaplari'nday ani'q leksikali'q-semantikali'q ha'm grammatikali'q ma'nilerge iye yemes.

Wolardi'n` ma'nisi aynaladag'i' janli' ha'm jansi'z zatlardi'n`, ta'biyat qubi'li'slari'ni'n` ha'reketlerinen kelip shi'g'atug'i'n ses shi'g'ari'w qubi'li'slari' yamasa ko'rinislerge yeliklewden payda boladi' ha'm sol yeliklew ma'nisinde qollani'ladi':

²¹ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 74-бет.

Si'ldi'r-si'ldi'r suw ag`ar. Saydi'n` arjag`i'ndag`i' jag`a menen iyttan qorqqan tu`lki a`tirapi'na jalt-jalt qarap, qashi'p barati'rg`an yedi. (Sh.A)

Bul atti'n` ayi'bi' tek qoraz usap qoqan`-qoqan` jorg`alawg`a u`yrenge. (M.Sh)

Aynaladag`i' janli', jansi'z zatlardi'n`, ta`biyat qubi'li'slari'ni'n` ha`reketlerinen payda bolg`an seslerge, ha`r qi'yli' ko`rinishlerge yeliklew arqali' jasalg`an so`zlerdin` topari'na yeliklewish so`zler dep ataladi'.

Yeliklewish so`zler ta`biyat qubi'li'slari'n su`wretlew, personajlardi'n` obrazi'n jasawda prozali'q ko`rkem shi'g`armalar, da`stanlar, naqi'l-maqallarda ken` qollani'ladi':

Qi'yi'r-qi'yi'r izler. Ju`z metr ju`rgennen keyin terektin` u`stinen ja`ne bir qi'rg`awi'l pi'rr yetti.

Dalada qori'q ha`wlsinin` wotlari' ji'lt-ji'lt yetip ko`rinedi. Ha`wlige jaqi'nlag`ani'mi'zda uw-shuw boli'p shag`allar uli'di'. Qalpag`i'ni'n` yernegi menen betin si'pi'rdi' ha`m wolardi' woyati'w maqsetinde u`he-u`he dep jo`teldi. (A.A`)

Awzi'ndag`i' suwli'g`i'n g`ashi'r-g`ashi'r tisledi,

Asti'ndag`i' qara at shi'n`g`ar-shi'n`g`i'r kisnedi.

(«Alpami's»)

Qaraqalpaq tilindegi yeliklewishlerdi yeliklew wo`zgesheligine ha`m ma`nilerine qaray seske yeliklewish so`zler, ko`rinske yeliklewish so`zler dep bo`liw maqul»<sup>22</sup>, -dep atap ko`rsetedi.

Seske yeliklewish so`zler adamlardi'n` haywanlardi'n`, basqa da janli' ha`m jansi'z zatlardi'n` ha`reketlerinen, ta`biyat qubi'li'slari'nan payda bolg`an seslerge yeliklewdi bildiredi. Mi'sali': gu`rs-gu`rs, tars-tars, du`rs, ti`rs, shi'yq-shi'yq, pi'rr, gu`rr, g`arq-g`arq, gu`ldir-gu`ldir, shu`yik-shu`yik, shi'rt-shi'rt ha`m t.b.

²² Йембергенов У. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги йеликлеўиш сөзлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990, 17-бет.

Seske yeliklewish soʻzler adamlargʻa, basqa da janliʻ haʻm jansiʻz zatlargʻa yeliklew katnasiʻna qaray toʻmendegi semantikaliʻq toparlarga boʻlinedi:

1. Adamlardiʻn soʻylew agʻzalariʻ haʻm basqa da haʻreketleri arqaliʻ kelip shiʻqqan seslerge yeliklewdi bildiredi:

Aldiʻmdagʻiʻlar gʻawiʻr-gʻawiʻr s oʻylesedi, birewler kuʻlisip kiyatiʻr. (Q.D).

Uʻydinʻ ishi guʻbir-guʻbir soʻz boldiʻ. (J.A)

Bazda apam Biybizada kempir menen soʻylese qoysa bir uyadan ushqan qumiʻriʻlarday jugʻiʻr - jugʻiʻr soʻylesedi. (T.Q)

Koʻzinen moʻlt - moʻlt jas shiʻqtiʻ. Wolar qasariʻsqannan keyin Aʻjimurat soliʻgʻiʻn basa almay, liʻq - liʻq yetip wotiʻriʻp koʻzininʻ jasiʻn qoliʻniʻnʻ artiʻ menen siʻpiʻrdiʻ. (GSh.A)

Xan dawiʻsiʻ qarliʻqqan iyttey lars-lars kuʻldi. (T.Q)

Asqardiʻnʻ ayaqlariʻ dir-dir etedi. (A.Bek)

2. Haʻr tuʻrli haywanlardiʻnʻ, quslardiʻnʻ, seslerinen, zatlardiʻnʻ, taʻbiyat qubfliʻslariʻniʻnʻ haʻreketlerinen payda bolgʻan seslerine yeliklewdi bildiredi:

Tuʻlki yekewininʻ de kewlin qaldiʻrmay arasiʻnan jiʻlt yetip woʻtip ketetugʻiʻnday tuwriʻlap keldi. (Sh.A.)

Jolgʻa jaqiʻn buʻklerden ushqan qiʻrgʻawiʻllarga bazda atlardiʻnʻ qulaqlariʻ seltenʻ - seltenʻ yetedi. (T.Q)

Padadan qaytqan mallar moʻ-moʻ-moʻ degen dawiʻslariʻn soziʻp, balalariʻna jetkenshe asiʻgʻadiʻ. (Woʻ. X)

Qamiʻslardiʻnʻ arasiʻ tiʻsiʻr yete qaldiʻ. Kuʻnge kuʻyip, kuʻyrep turgʻan qamiʻs qoralar koʻzdi ashiʻp jungʻansha biʻj - biʻj aliʻstiʻ. (T.Q)

Bir waqiʻtta mashina taq - taq yetti de, juʻrisin paʻsenʻ letip toqtap qaldiʻ. (N.D)

Kuʻshli samal terektinʻ baslariʻn iyidirip guʻw-guʻw yetedi. (Woʻ. X)

Gu`ldirmama tap jaydi'n` tas to`besinde gu`ldir-gu`ldir yetip, jan`g`i'ri'g`i' Donni'n` arg`i' jaqlari'na jayi'li'p ketti. (M.Sh)

Aspan birden part-part etti de, jawi'n` quya basladi'. (Wo`.X)

Ko`riniske yeliklewish so`zler - ta`biyat qubi'li'slari'ni'n`, adamlardi'n`, janli'-jansi'z zatlardi'n` ha`reketlerinin` ko`rinisine yeliklewden payda bolg`an so`zler topari'n` quraydi'.

Mi'sali': selk, jalp, jalt, jarq, zi'r - zi'r, dir - dir, jag`al - jag`al, dag`al - dag`al, alba - dulba, buwdaq - buwdaq ha`m t.b.

Ko`riniske yeliklewish so`zler to`mendegi semantikali'q toparlarga bo`linedi:

a) ta`biyattag`i' ha`r qi'yli' qubi'li'slardi'n` ko`rinisine yeliklewdi bildiredi: Bir waqlari' jalt-jult yetip shaqmaq shaqti'. Bir ma`ha'lleri ku`nnin` ju`zi ji'lt yetip ashi'la basladi'. Jerge qumartqan juldi'zlar ji'mi'n` - ji'mi'n` yetedi. (Wo`.X)

Donni'n` shep jag`i'ndag`i' qumli'qlar, shen`gellikler, shi'q basqan tog`ayli'qlar quyashti'n` yemeski shapag`i' menen jalt - jult yetedi. (M.Sh)

b) adamlardi'n`, basqa da janli' predmetlerdin` ha`reketlerinen kelip shi'g`atug`i'n ko`rinislerge yeliklewdi an`latadi'. Mi'sali':

Wol jalt buri'li'p arti'na qaradi'. Wol wo`zinin` g`arri'li'g`i'na qaramastan g`abi'r-g`ubi'r kiyinip si'rtqa shi'qti'.

Arbani'n` do`geregindagi qardi'n` u`stine i'bi'r - ji'bi'r qoyan izleri ap - ani'q boli'p tu`sip qalg`an. (M.Sh)

Sari'mbet tap uyqi'dan shorshi'p woyang`anday selk yetip, Ma`mbetke jalt qaradi'. (A.Bek)

v) ha`r qi'yli' zatlardi'n` si'rtqi' ko`rinisine yeliklewdi bildiredi. Mi'sali': Ali'stan buwdaq-buwdaq shan` ko`rindi. Quyash ku`n asti'nan jarq yetip bo`lmenin` ishi jaqti'lani'p ketti. (T.Q)

Wol qoli'ndag'i' temir shu'ydi bi'lg'an - bi'lg'an yetkizip, woynati'p, qaslari' ji'bi'r - ji'bi'r yetip, qani' qashi'p bozari'p ketken iyegi qalsh - qalsh yetip dirildep, wo`zin zordan tuti'p tur.

Joqari'da atap wo`tilgen 7-klassqa arnalg'an sabaqli'qta yeliklewish so`zlerdin` ma`nisine qaray tu`rlerine arnalg'an 32-paragrafta ha`r bir yeliklewish tu`rinin` ani'qlamasi' berilmesten, al wog'an mi'sallar keltirilgen. Mi'sali':

1. Seske yeliklewish so`zler: tars, tasi'r, g`ars, bi'lsh, shi'yq, gu`n`k, pi'sh, shuw, gu`r, tars - tars, gu`rs - gu`rs, g`ashi'r - g`ashi'r.

2. Ko`riniske yeliklewish so`zler: jalt, ji'lt, zon`q, zi'mp, jarq, selk, jalp, jalt - jult, jalt - jalt, gu`yben` - gu`yben`, jalp - jalp, zi'r - zi'r, wo`rim - wo`rim ha`m t.b.

Bul yeliklewishler ta`biyattag'i' ha`r tu`rli qubi'li's - ha`diyse, zatlardi'n` ha`reketinin` ko`rinislerine yeliklewden payda bolg'an so`zlerdin` atamasi'n` bildiredi. Woqi'ti'wshi' bunda sabaqti'n` janli' ko`rinishin payda yetiw ushi'n audio-vizual materiallardan paydalansa maqsetke muwapi'q boladi'. Mi'sali':

1. Qarda ju`rip barati'rg'an adamni'n` ayaq sesti (g`i'rsh-g`i'rsh)

2. Qapi'ni'n` qag`i'li'wi' (tars-tars)

3. Saatti'n` tilinin` ju`riwi (shi'q-shi'q)

4. Suw tamshi'si'ni'n` sesti (ti'rs-ti'rs)

5. Iri dawi'sli' yer adamni'n` ku`lkisi (g`arq-g`arq)

6. Hayal adamni'n` a`ste dawi'stag`i' ku`lkisinin` sesti (si'n`q-si'n`q)

7. Ji'lqi'ni'n` wot - jemdi shaynap jewi (g`ashi'r-g`ashi'r)

8. Qi'z - kelinsheklerdin` tag`i'nshaqlari'ni'n` sesti (uwdi'r - juwdi'r) ha`m t.b.

Bul vizual material sabaqta ko`rsetpelilikti payda yetedi, sebebi woqi'wshi'lar bul seslerdin` ani'q qalay shi'g`i'wi'n janli' tu`rde yesitedi ha`m wog'an baylani'sli' yeliklewish so`zdi da`rha`l ayi'ra aladi'.

Al, woqi'ti'wshi' ja'ne de ko`riniske yeliklewish so`zlerdi tu`sindirgende to`mendegi slaydlardan yamasa adamni'n`, haywanatti'n`, predmettin` ha`r tu`rli ko`rinislerin usi'ng`an maqul. Mi'sali':

1. U`stine o`zine say yemes, jarasi'qsi'z kiyim kiygen adamni'n` su`wreti (wolpi'-solpi')

2. Dirildep woti'rg`an hayaldi'n` slaydi'.

3. Gilemdegi shan`di' qag'i'p woti'rg`an hayaldi'n` su`wreti yaki ha`reketi (burq- burq shan`)

4. Ju`nleri wo`sik iytin` su`wreti (sabalaq-sabalaq)

5. Shashlari' taralmag`an adam su`wreti (uypa-juypa shash)

6. Wo`inen u`lken bolg`an kiyimdi kiyip barati'rg`an adamni'n` su`wreti (gu`rben`-gu`rben`)

7. Sham yamasa shi'raq jaqti'si' (jalt-jult) ha`m t.b. materiallardan paydalansa bul woqi'wshi'ni'n` sol ko`rgen ko`riniske baylani'sli' tu`sinik payda boladi'.

Wo`z gezeginde woqi'ti'wshi' 5-slaydta mi'sali': woqi'wshi'ni'n` shashlari' qanday ko`riniste dep, oqi'wshi'lar: uwdar-duwdar, uypa-juypa dep juwap beredi.

Son` kitapta berilgen 134-135-136-shi'ni'g`i'wlardi' usi' taqi'lette wori'nlawdi' tapsi'ri'w lazi'm.

Yeliklewish so`zlerdin` sintaksislik xi'zmeti jag`i'nan wo`z formasi'n wo`zgertpegen qa`lpinde, pi'si'qlawi'sh ha`m ani'qlawi'sh boli'p keledi.

1. Yeliklewish so`zler dara, jup ha`m ta`kirar turinde yamasa hal feyil formasi'ndag`i' yetip ko`mekshi feyili menen dizbeklesip kelip si'n pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': Adamlar duw ku`listi. Wol esikke jaqi'nlag`an jerge gilt toqtadi'. (K.S) Ja`lmen buni'n` ha`reketine g`arq-g`arq ku`ldi. Yergenek saqi'r yetip ashi'ldi'. (T.Q)

2. Yeliklewishler atli'q so`zlerdin` aldi'nda kelip, woni' ses ha`m ko`rinislik jaqtan si'patlap kelgende, ani'qlawi'sh boladi'.

Ani'qlawi'sh wazi'ypasi'nda kelbetlik feyil formasi'ndag'i' +yet ko'mekshi feyili menen dizbeklesken yeliklewishler de keledi. Mi'sali': At tuyaqlari'ni'n' pi'ti'r-pi'ti'r du'rsildisi uzaqtan - aq Sa'nemninn' di'qqati'n awdarg'an yedi. (T.Q)

Birazdan keyin ha'wlide gu'rs - gu'rs, shaldi'r - shaldi'r etken dawis yesitildi. (A`.T)

3. Yeliklewish so'zler atli'qlasi'p kelip, baslawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Bul jag'dayda wolar ataw formasi'nda yamasa tarti'mlani'p keledi.

Uzaqtan taq-tuq yesitildi. Ko'shede arman - berman shabi'spa, uw - shuw barg'an sayi'n ku'sheytilmekte. Sebelep turg'an jawi'nni'n' birgelki pi'ti'r-pi'ti'ri uyqi'n'di' keltiredi. (M.Sh)

4. Atli'qlasqan yeliklewishler tabi's, bari's, shi'g'i's sepliklerinde qollani'li'p, toli'qlawi'sh boli'p keledi. Mi'sali':

Wol qasi'nan wo'tken adamdi', ha'tteki bir - yeki uri'lg'an toqi'ldi'ni' da sezbedi. (I.Yu)

Dondag'i' muz sen'lerinin' g'ashi'r - g'ashi'ri'n ani'q esitesen'. (M.Sh)

Ali'stan yesitilgen tasi'r - tusi'rg'a qulaq saldi'm (A`.Sh)

Ati'm kanaldi' g'ambi'r - sambi'rdan u'rkip ketti. (A`.T)

5. Yeliklewish so'zler ta'kiarlani'p ha'm juplasi'p qollani'lg'anda bayanlawi'sh xi'zmetin de atqaradi'.

Yeliklewishlerdin' bayanlawi'sh xi'zmetin atqari'w, ko'binese ko'mekshi feyiller menen dizbeklesip qospa bayanlawi'sh boli'p kelgende a'melge asadi'.

Mi'sali':

Ju'yrikten ju'yrik shi'qsa ayaqlari' ti'pi'r-ti'pi'r. (naqi'l)

Toqpaqtay qara shashi' uwdar-duwdar. (K.S)

Ju'z mi'n' ji'lg'i' tastay mi'j-mi'j. (G`.S)

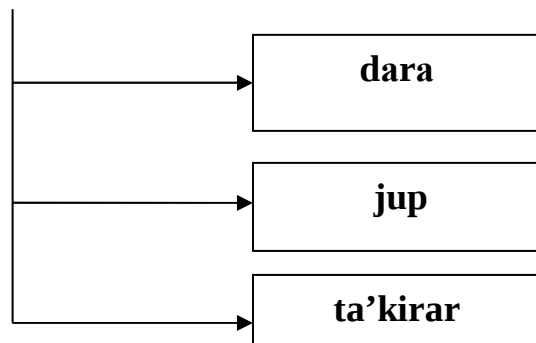
Bult arasi'nan ay jarq eti. (K.S)

1.2. Yeliklewish so`zlerdin` grammatikali`q wo`zgesheligin woqi`ti`w

Sabaqli`qta yeliklewish so`zlerdin` grammatikali`q wo`zgesheligin woqi`ti`w ushi`n 2 saat ko`lemi aji`rati`lg`an.

Yen` da`slep oqi`wshi`larg`a to`mendegilerdi tu`sindiriw sha`rt. Yeliklewish so`zler grammatikali`q jaqtan wo`zgermeytug`i`n so`z shaqabi`. Wolar wo`z ma`nisinde turg`anda seplik, betlik qosi`mtalari` menen wzgermeydi, basqa so`z shaqaplari`nan jasalmaydi`. Biraq yeliklewish so`zler geypara atawi`sh ha`m feyillerdin` jasali`wi`na tiykar boladi`.

Yeliklewish so`zler morfolofiyali`q quri`li`si`na qaray

1. Jup yeliklewishler: tars- tars, api`r – tapi`r, shati`r – shuti`r, g`an`g`i`r – gu`n`gir. Jup yeliklewishler bir si`n`ari` ma`nili, yekinshi si`n`ari` ma`nili si`n`arg`a juplasi`p keletug`i`n kem ma`nili so`zlerden boladi`.

2. Ta`kirar ha`m jup yeliklewishlerdin` arasi`na defis qoyi`ladi`. Ta`kirar yeliklewishlerge: shaq–shaq, g`i`r –g`i`r, du`sir –du`sir, bi`j –bi`j ha`m t.b.

3. Dara yeliklewishler: tars, turs, bi`lsh, si`lq, shaq, taq, zi`n`q, pan`q ha`m t.b.

Sunday-aq sabaqli`qta yeliklewish so`zlerdin` sintaksislik xi`zmetine 2 si`pat, woni` morfologiyali`q tallaw ushi`n 2 saat aji`rati`lg`an

II BAP. 7-KLASSTA TAN`LAQLARDI WOQITIW METODİKASI

Tan`laqlar – bul ma`nili so`z shaqabi' ishinde de qarasti'ri'lmaydi' ha`m ko`mekshi so`zler topari'na da kirmeydi. Wol wo`z aldi'na so`z shaqabi'. Wol morfologiyali'q belgisi boyi'nsha grammatikali'q ga`p ag`zasi' bola almaydi'. Tan`laqlar ma`nisi boyi'nsha adamni'n` so`ylew waqti'ndag'i' ha`r qi'yli' tuyg'i' sezimlari: tan`lani'w, wo`kiniw, quwani'w, shadlani'w, buyi'ri'w, turmi's-salt ha`m t.b. sezimlerin bildiredi. Mi'sali', wo`zbek til biliminde S.Nazarova tan`laqlardi' woqi'ti'wda to`mendegishe usi'llardi' ayri'qsha atap ko`rsetedi:

1. Jeke woqi'ti'w
2. Birgelikte woqi'ti'w
3. Hawaz benen woqi'ti'w
4. Woqi'wshi'lardi' dawi'ssi'z, ishinen woqi'ti'w
5. Tan`laqli' tekstlerdi bo`leklerge bo`lip woqi'ti'w
6. Tekstlerdi rollerge bo`lip woqi'ti'w
7. Soraw juwap ha`m dialog formasi'nda woqi'ti'w.²³

Haqi'yqati'nda da tan`laqlar adamni'n` tu`rlishe sezimlerin an`latatug'i'n wo`zgeshelikli ta`repi yesapqa ali'p, tan`laqlardi' woqi'ti'wda 7-klass woqi'wshi'lari'ni'n` jas wo`zgesheligin de yesapqa ali'p, ha`r tu`rli yerteklerdin`, dialoglar arqali' keletug'i'n an`i'z, ra`wiyat, kishigirim waqi'yalarg`a baylani'sli' tekstler woqi'ti'wshi'lar ta`repiyen tan`lang`ani' duri's boladi'.

Uli'wma bilim beriw mekteplerinin` 7-klasslari'na arnalg`an «Qaraqalpaq tili»²⁴ sabaqli'g'i'nda tan`laqlardi' woqi'ti'w boyi'nsha ja`mi 12 saat aji'rati'lg`an.

1. Tan`laq haqqi'nda tu`sinik – 2 saat;
2. Tan`laqlardi'n` qurami' boyi'nsha tu`rleri – 2 saat;

²³ Назарова С. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1992, 65-бет

²⁴ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 74-бет.

3. Tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rleri – 2 saat;
4. Tan`laqlardi'n` intonaciyasi', ga`ptegi xi'zmeti ha`m irkilis belgileri – 2 saat;
5. Tan`laqlardi' morfologiyali'q tallaw – 2 saat;
6. Tan`laqlardi' ta`kirarlaw – 2 saat.

A`lbette, woqi'wshi'lar tan`laqlar haqqi'nda teoriyalı'q tu`sinikke iye boli'wi' ushi'n pa`n mug`alliminin` ka`siplik sheberligi ayri'qsha a`hmiyetke iye. Bul haqqi'nda o`zbek til biliminde S. Nazarova: «Woi'wshi'lar ta`repiyen oqi'w materialı'n sapali' ra`wishte wo`zlestiriw da`rejesi wolardi'n` woqi'w materialı' menen qi'zi'g'i'wg'a, sol materialdan ma`pdar yekenligin an`lawg'a, woni' wo`zlestirip ali'wdag'i' belsendi ha`reketine baylani'sli'. Demek, belsendilik bul metodikali'q usi'l g`ana boli'p qalmastan, bayanlang`an woqi'w materialı'n biliw, wo`zlestiriw bari'si'nda woqi'wshi'lar ta`repiyen wo`z betinshe wori'nlaytug'i'n jumi's tu`rlerinin` mazmuni'ni'n` ko`rinisi»²⁵

7-klass woqi'wshi'lari'ni'n` qaraqalpaq tili sabag'i'nda tan`laqlar haqqi'nda tu`sinik temasi'n wo`tkende, yen` da`slep sabakli'qta tan`laqlar haqqi'nda ani'qlamag'a itibar qaratami'z, woni' woqi'wshi'larg'a jen`il ha`m tu`sinikli yetip jetkerip beriwge ha`reket yetiledi.

Tan`laq so`zler – bul ma`nili so`z shaqabi'na da, ko`mekshi so`z shaqabi'na da kirmeytug'i'n so`z shaqabi'ni'n` wo`z aldi'na bir tu`ri. Wol morfologiyali'q belgisi boyi'nsha wo`zgermeytug'i'n so`z shaqabi', al sintaksislik belgisi boyi'nsha grammatikali'q ga`p ag`zasi' bola almaydi'. Woqi'wshi'larg'a a`lbette, bul so`z shaqabi'ni'n` basqa so`z shaqabi'nan wo`zgeshelik belgilerin tu`sindirgenimizde, woni'n` adam sezimleri menen baylani'sli' ta`replerin ayri'qsha atap tu`sindirip wo`tiw kerek.

Tan`laq so`z shaqabi'ni'n` wo`zine ta`n wo`zgeshelik belgilerinen biri – bul usi' so`z shaqabi'ni'n` ma`nisi boyi'nsha, a`sirese adamni'n` so`ylew

²⁵ Назарова С. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1992, 27-бет.

waqti'ndag'i' ha'r qi'yli' tuyg'i' – sezimlari, tan'lani'w, wo'kiniw, quwani'w, shadlani'w, buyi'ri'w, turmi's –salt ha'm basqa da ha'r tu'rli sezimlerin so'zlar arqali' an'lati'p beriw tu'siniledi.

2.1. Tan'laqlardi'n` quri'li'si' boyi'nsha tu'rlerin woqi'ti'w

Tan'laqlar leksika –semantkali'q ha'm grammatikali'q belgileri boyi'nsha manili so'zlar topari'na da, ko'mekshi so'zlerge de kirmeytug'i'n so'z shaqabi'ni'n` o'z aldi'na bir tu'rin quraydi'. Wolar leksikali'q jaqtan nominativlikti bildirmeydi, tek so'ylewshinin` tuyg'i'-sezimlerin ha'm subyektivlik bahasi'n bildiriw ushi'n qollani'ladi'.

Tan'laqlar morfologiyali'q belgisi boyi'nsha wo'zgermeytug'i'n so'z shaqaplar topari'na kiredi, al grammatikali'q ma'nisi boyi'nsha adamni'n`g` so'ylew waqti'nda ha'r qi'yli' sezimlerden –tan'lani'w, wo'kiniw, quwani'w yamasa shadlani'w, buyi'ri'w t.b. si'yaqli' tuyg'i'lardi' an'latadi'.

Tan'laqlar ayi'ri'm so'z shaqabi' retinden basqa ma'nis so'z shaqaplari'nan to'mendegi belgileri boyi'nsha ayi'ri'li'p turadi':

1) tan'laqlar toli'q leksikali'q ma'neidegi tu'sinikka iye bolmaydi'. Wolar adami'ni'n` qanday da bir sezimi arqali' payda bolg'an emotsional'li'q ma'nidegi so'zdin` atamasi'n bildiredi:

Woho, sen yele u`p-u`lken jigit boli'p qali'psan` g`oy.

Yashaqay, Sara apam kiyati'r. (A.Bek.)

Jari'qli'q, ko'lik degenge ne jetsin, mu'ta`j waqti'nda isin'e jaraydi'.
(Sh.A)

2) tan'laqlar wo'zgermeytug'i'n so'z shaqabi' bolg'anli'qtan so'z wo'zgertiwshi ha'm so'z jasawshi' qosi'mtalarg'a iyek bolmaydi'. Wolar atli'qlasqanda ju'da` siyrek jag`dayda g`ana bul belgilerge iye boli'wi' mu'mkin.

3) tan`laqlar ga`ptin` qurami`nda woni`n` basqa ag`zalari` menen sintaksislik baylani`sqa tu`speydi. Sonli`qtan wolar sol wo`zgermegen qa`lpinde grammatikali`q ga`p ag`zasi` xi`zmetin atqara almaydi`.

Tan`laqlardi`n` ma`nisi, ko`binese uli`wma ga`ptin` mazmuni` ha`m kontekst arqali` ani`qlanadi`. Wolar ga`ptin` bir ag`zasi`na qatnasli` bolmay, pu`tin ga`ptin` mazmuni` menen baylani`sadi`:

**Pay, a`ttegene - ay**, yekewi de qara jerdin` qi`rti`si`n aylandi`ratug`i`n diyxan edi-aw. (Sh.A.)

**A`ttegene - ay**, so`z bolg`ani`na perzent, aqli`q degennin` nesin aytasan`. (J.A)

Tan`laqlar pu`tin ga`ptin` mazmuni`na, kontekstke qatnasli` boli`p keledi degende, a`lbette, bir tan`laq so`zdin` ga`ptin` qurami`nda ha`r qi`yli` emotsionalli`q ma`ni bildirip keliwi yesapqa ali`nadi`.

Ma`selen: **pay, pah** tan`laq so`zleri ga`ptin` uli`wmali`q mazmuni`na qatnasli` birde tan`lani`wdi` bildirse, birde quwani`w ya qi`ynali`w ma`nilerin an`latadi`, yag`ni`y bir tan`laq so`z kontekstke qatnasli` unamli` ha`m unamsi`z sezimlerdi payda yetedi:

1.**Pay**, ja`niwarlardi`n` tu`yneklari, - dep to`men yen`keyip, g`awashani`n` go`reklerine qaradi`. (N.D.)

2. **Pah**, jaqsi` bolar yedi-aw! – wonda dep shulg`i`ndi` Si`di`q.

3. **Pay**, netersen` – ay, **pah**, netersen`-ay. Keshe ku`n awi`p barati`rg`anda bolsa, bu`gin wol iytlardi qaydan tabami`z. (Sh.S)

4.**Way**, ja`niwarlar, bir ji`lda miywe bergeni me? –dedi joldasi`m.

5. **Way**, ja`niwarlar, ash boli`p qali`pti`-aw. (N.D)

Bul ga`plerdegi **pay, pah, way** tan`laqlar so`zleri kontekstke qatnasli` ha`r tu`rli ma`nilerdi bildirip kelgen.

Demek, tan`laqlar ga`p ishinde birgelkili formada kelgen menen, qollani`li`wi`na qaray, ko`p ma`nili si`patqa iye boli`p ta keledi.

Uli'wma bilim beriw mektebinin 7-klasi' ushi'n arnalg'an «Qaraqalpaq tili»²⁶ sabaqli'g'i'nda» Tan'laqlardi'n quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri» degen tema ushi'n ja'mi 2 saat aji'rati'lg'an. Bul temada quri'li'si'na qaray: do'rendi tan'laqlar, tiykarli' tan'laqlar dep yeki toparg'a bo'lip qarasti'radi'. Tiykarli' tan'laqlar qurami'n bir, yeki yaki wonnan da ko'birek so'zlerden quralg'an tan'laqlar jasaladi'. Mi'sali': **a, wo, ah, woy, woho, ha, hay, haq, wah, yasha ha'm t.b.**

Al, tan'laqlardi'n do'rendi tu'rin basqa so'z shaqaplari'nan tan'laq ma'nisine wo'tken so'zler quraydi'.

1. Tan'laq ha'm atawi'sh so'zlerdin qosi'li'wi'nan bolg'an tan'laqlar: yapi'rmay bala, alla ba'rekalla, qu'diretli qudayi'm-aw.

2. Atawi'sh ha'm feyil so'zdin dizbegindegi turaqli' dizbek qa'lpinde keledi: joli'n bolsi'n, alla bilsin, a'dira qalsi'n, ta'n'ir jari'lqasi'n, quday saqlasi'n.

Woqi'wshi'larg'a tan'laq so'zlerdin du'zilisi boyi'nsha tu'rlerin u'yretkende yen da'slep, wolarg'a teoriyali'q ta'repin tu'sindirip, al a'meliy shi'ni'g'i'wlar islegende ha'r tu'rli kespe qag'azlardan paydalang'an maqul. Wonda woqi'wshi'lardi' 2 toparg'a bo'lip, temani' u'yretiwde «Galeriya» usi'li' qolayli'. 2 toparg'a woyi'n sha'rti boyi'nsha 2 plakat beriledi.

Yeki plakat ta wortadan to'mendegishe si'zi'ladi'.

Tiykar tan'laqlar	Do'rendi tan'laqlar

²⁶ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 74-бет.

Woqi'ti'wshi' aldi'n - ala tayarlap kelgen tan`laqlar boyi'nsha kespe qag`azlardi' ten`dey yetip yeki toparg`a tarqatadi'. Wolar qoli'ndag'i' qag`azdag'i' tiykarli' yamasa do`rendi tan`laqlardi' ani'qlap woni' tiyisli ta`repine jabi'sti'radi'. Mug`allim duri's yaki naduri'sli'g'i'n baqlap turadi'.

2.2. Tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'w

Tan`laqlar ilimiy a`debiyatlarda ma`nisi boyi'nsha 3 toparg`a bo`lip qarasti'ri'ladi':

1. Emotsional (tuyg'i' - sezim) tan`laqlar;
2. Imperativ (buyri'q) tan`laqlar;
3. Etiketlik (turmi's - salt) tan`laqlari'.²⁷

I. Emotsional (tuyg'i' - sezim) tan`laqlar. Tan`laqlardi'n` bul tu`ri haqi'yqi'y tan`laq ma`nisin bildiredi ha`m ju`da` wo`nimli qollani'ladi'. Emotsional tan`laqlar shi'g'i'si' jag'i'nan, so`ylewshinin` haqi'yqatli'qqa qatnasli' kewil – ku`y, tuyg'i' – sezimlik bildiriwi na`tiyjesinde payda boladi'. so`ylewshi qanday da bir si`rtqi' ta`sir, ta`biyat qubi'li'slari'ni'n` ta`siri arqali' quwani'wi', shadlani'wi', kewilleniw yamasa wo`kiniw, qi'ynali'w, tan`lani'w sezimlerin bildiriwi mu`mkin. Tan`laqlardi'n` usi' si'yaqli' ma`nilik wo`zgeshelikleri unamli' ha`m unamsi'z sezim ma`nilerinde qollani'ladi':

1. Emotsional (tuyg'i' - sezim) tan`laqlardi'n` unamli' tu`ri to`mendegi ma`nilerdi bildiredi:

1) kewil toli'w, su`ysiniw, quwani'w, ra`ha`tleniw ma`nisindegi tan`laqlar: **pa, pah, wo, pa du'n`yaay, yasha, ya quday, hay-hay** t.b. Mi'sali':

Pa, du'n`yaay, tuwi'p - wo`sken jer qanday qa`dirli. (N.D)

²⁷ Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010, 241-246-бетлер; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994, 428-бет.

Ha, ha, doynaq taslawi'na qara. (Sh.A)

Rastan ba, **pah-pah**, a`ye na`tiyjeli is. (A.Bek.)

Alaqay, Palman ag`am kiyati'r. (N.D)

2) tilek yetiw, a`rman yetiw ma`nisin beredi. Mi'sali':

-Bar, **joli'n` bolsi'n!** –dedi.

-Qi'rman qi'zi'llasi'n» - **Awmiyin**, aytqani'n`i'z kelsin ag`a. (N.D)

Inshalla, aytqani'n`i'z kelsin, qanekey dushpanlardi'n` u`sine bir shi'qsaq. (A.Bek.)

Pay, mi'na jerlerdi ashi'p, yegin yeksen`da`, alti'n ko`gerer yedi. (Sh.S.)

3) sag`i'ni'w ma`nisin an`latadi'. Mi'sali':

- **Aynalayi'n qarag`i'm**, seni de ko`rer ku`nler bar yeken g`oy!

–**Aynalayi'n qarag`i'm-aw**, tez kelip qalarma yeken. (N.D)

2. Unamsi'z sezimlerdi to`mendegi tan`balardi'n` topari' quraydi':

a`tten`, a`ttegene - ay, astapi'ralla, yapi'rmay, wo`ybey, waq - ay, waq - waq, ah, u`wh, woy sori'm - ay, wo`ybey sori'm - ay, ha`sseniy, ah - u`h, biyshara - ay, haw - haw t. b.

Bul tan`balardi'n` ko`pshiligi ga`ptegi qollani'li'w mazmuni' jag`i'nan so`ylewshinin` jag`i'nsi'z sezimlerin bildiredi?

Haw, qaydan kelip qaldi'n`, inim. (A.Bek)

**Wo`ybey**, sizler de demde kelip qaldi'n`i'zlar ma?

2) **Way**, du'n`yasi' qurg`i'r, ne sebepten bunday. **Shirkin**, tami'r-tani's ta yer jigittin` tusi'nda eken. (N.D)

Aha, g`arri' sag`al, tu`stin` be qolg`a. (İ.Yu)

Ah, sondag`i' gu`z ayi', qaran`g`i' tu`ndegi joldi'n` azabi'n-aw!.

İlayi'm, sol jatqani'nan turmasi'n! –dep g`arg`andi' Tanabay. (Sh.A)

Yapi'rmay, meni shaqi'ri'p ne qi'ladi' yeken

Yapi'rmay jani'm, keshigip qalmasam bolar edi. (N.D)

II. İmperativ (buyri'q) tan`laqlar.

Tan`laqlardi`n` bul tu`ri adamlarg`a, u`y haywanlari` ha`m basqa da janli` ja`niwarlarga` qatnasli` ayti`ladi`. Wolar qollani`li`wi`na qaray, buyi`ri`w, shaqi`ri`w, aydaw, toqtati`w ha`m t.b. ma`nilerdi bildirip keledi.

Imperativ tan`laqlar qollani`li`wi` boyi`nsha yeki toparg`a bo`linedi:

1. Adamlarg`a qatnasli` tan`laqlar: **ha**, **ha`-a`**, **hay qarag`i`m**, **shi`rag`i`m**, **posh**, **tss**, **allo**, **marsh** t.b. bular adamlardi`n` di`qqati`n tarti`w, buyi`ri`w ma`nilerin bildiredi. Mi`sali`:

Haw, qi`zi`m, aqi`lsi`z bolma, men seni wo`lim ushi`n yemes, wo`mir ushi`n tuwg`anman. (N.D)

Posh-posh! Jol ber, shi`g`i`n` bir shetke. (M.T.)

- Ne dedin`iz? **Tsss!** –dedi.

Aha, g`arri` sag`al, tu`stin` be qolg`a. (I.Yu)

Ah, sondeg`i` gu`z ayi`, qaran`g`i` tu`ndegi joldi`n` azabi`n-aw!.

**Ilayi`m**, sol jatqani`nan turmasi`n! –dep g`arg`andi` Tanabay. (Sh.A)

**Yapi`rmay**, meni shaqi`ri`p ne qi`ladi` eken

Yapi`rmay jani`m, keshigip qalmasam bolar edi. (N.D)

2. U`y haywanlari` ha`m basqa da janli` ja`niwarlarga` qatnasli` tan`laqlar: **haw-haw**, **ha`wkem -ha`wkem**, **ma`sh-ma`sh**, **qurray-qurray**, **dige-dige**, **g`u`r-gu`r**, **shuw**, **i`x**, **sha`k**, **hayt-kish**, **sho`k-sho`k**, **jit**, **pi`sh**, **ha`l-ha`l**, **to`t**, **to`te-to`te**, **hal-dag`**, **shay-shay** t.

Si`yi`r sawi`p ati`rg`an qati`nlardi`n` «**ha`wkem-ha`wkem**» degen dawi`si` yesitildi. (N.D)

Bir ku`ni xojayi`n shelekti dan`g`i`rlati`p, atlarg`a «**ma`sh-ma`sh**» –dep jaqi`nlay basladi`. (Sh.A)

Shuw, ja`niwan qara jorg`a, o`nerdi ko`rset, qa`ne. (I.Yu)

Tawi`qlar menen sho`jelerdi ko`rgen Turdi`gu`l: «**To`t**, **ha` to`t**», - dep quwdi`.

- «**Jit!**» -degen dawi`si`n` yerksiz shi`qqani`n da bilmey qaldi`. (J.A)

«**Sherim-sherim**» desen`, jolbari's adamg`a tiymey wo`te beredi, degendi yesitetug`i'n yedim. (A`.Sh)

«**Hayt-hayt, hayt-hayt**»!!! Sa`temshiligine qara, dawi'sqa qarap doynaq taslaydi', yeneg`ar!

II. Etiketlik (turmi's - salt) tan`laqlari'.

Etiketlik (turmi's - salt) tan`laqlardi'n` topari'na qari'm-qatnas, turmi's-saltqa baylani'sli' sa`lemlesiw, xoshlasi'w, xoshametlesiw, qutli'qlaw, tilek yetiw, juwap qaytari'w, kewil ayti'w t.b. ma`nilerdegi a`dep-ikramli'li'qqa baylani'sli' so`zler kiredi: ***assalawma - a`leykum, wa`leykum assalam, xosh, xosh bol, sa`lem, qutli'qlayman, keshirersiz, a`piw yetin`, ma`rhamat, raxmet, harma, bar bol, qayi'rli' kesh, jari'q qi'rmang`a bereket*** t.b.

Tan`laqlardi'n` bul tu`ri da`slepki shi'g`i'si'nda toli'q leksikali'q ma`nige iye yekenligi belgili. Biraq olar tilde qollani'li'w jag`i'nan da`slepki leksikali'q ma`nisinen awi'si'p, yekinshi bir leksikali'q ma`nige-adamlardi'n` qari'm -qatnas, turmi's-salt da`stu`rlerine baylani'sli' ma`nilerdi bildiretug`i'n tan`laq so`zler topari'na wo`tken. Bul ma`ni sol so`zlerdin` emotsional-ekspressivlik ma`ni an`lati'wi' arqali' ani'qlanadi'.

Etiketlik tan`laqlar ko`binese dialog tu`rinde ga`plerdin` qurami'nda qollani'ladi'. Mi'sali':Ibrayi'm attan tusip, ken` peyillenip qushag`i'n jaydi':

- ***Assalawma-a`leykum***, ba`ybetshe?

- ***Wa`leykum assalam!*** –Tanabay kelgenlerdin` qoli'nan aldi'.

-***Saw-salamatsi'z ba?***

-***Qudayg`a shu`kir.***

-***Irza bol***, jora? Meni keshir, yesitip tursan` ba, jora meni keshir!

- ***Amanbi'san`*** qutli' dalam? –dedi a`ste g`ana.

-***Shu`kir***, Tolg`anay. Sen keldin` be? (Sh.A)

Sol barati'rg`anda wol: «**Xosh bol!**» ene! Meni keshir, menin` ketknim yendi!

Men de woni'n` keyninen juwi'ri'p barati'ri'p: «**Xosh bol!**» **shi'rag'i'm!**. «**Xosh bol!**, A'liyman! Baxi'tli' bolg'aysan`, xosh bol. (Sh.A)

-Ata. **harma!** –dep Sadullani'n` betine qaradi'm.

-**Bar boli'n`**, - dep qi'sqa g`ana juwap berdi. (N.D)

Raxmet, Murat Muhammedovich, menin` jataqخانag`a qayti'wi'm kerek yedi. (K.M)

Mektep sabaqli'g'i'nda tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'wda, da`slep woqi'ti'wshi' tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray u`sh tu`rdegi bo`liniwin ha`m wolardi'n` bir - birinen parqi'n mi'sallar ja`rdeminde tu`sindiriw tiyis.

1. Tuyg`i' – sezim tan`laqlari' – adamlardi'n` qanday da si'rtqi' ta`sir arqali' quwani'w, shadlani'w, tan`lani'w, wo`kiniw, qi'ynali'w si'yaqli' sezimlerin bildiredi. Mi'sali': **tu`pa`lam, shu`kir, ba`rekalla, ko`z aydi'n, ta`nir jari'lqasi'n, a`tten`, waq-waq, yapi'rmay, haw** ha`m t.b.

2.Buyri'q tan`laqlari' adamg`a ha`m u'y haywanlari'na baylani'sli' buyri'q qatnasti' an`latadi'. Mi'sali': **allo, marsh, qarag`i'm, ti'ss, posh, ha`s, jit** ha`m t.b.

3. Etiket tan`laqlarg`a: sa`lemlesiw, qutli'qlaw, juwap qaytari'w, kewil ayti'w ha`m t.b. so`zler kiredi. Mi'sali': **sa`lem, assalawma a`leykum, xosh, harma, bar bol, qayi'rli' kesh, qi`rmang`a bereket** ha`m t.b.

Bul tan`laqlardi' wo`tkende, a`lbette, tan`laq so`zlerdin` yeliklewishlerden parqi'n tu`sindiriw tiyis.

Mi'sali': wan`q - wan`q so`zi tan`laq yemes, al wol iytin` sesti yekenligi, mi'yaw-mi'yaw – pi'shi'qti'n` sesti yekenligi, sonli'qtan wolardi' seske yeliklewish so`zler topari'na kiritiw kerekligi tu`sindiriledi.

Al buyri'q tan`laqlari' boyi'nsha, a`sirese to`mendegishe keste yamasa slayd islew mu`mkin.

Slaydta u`y haywanlari`ni`n` su`wreti berilip, woqi`wshi`lar woni` qalay shaqi`ri`w, qalay quwi`w, wolarg`a buyi`ri`p mu`ra`ja`t yetetug`i`n tan`laqlardi` da`pteringe jazi`wi` tapsi`ri`ladi`.

Yeger su`wretlerinen paydalani`lsa, woqi`wshi`lardi`n` qi`zi`g`i`w-shi`li`g`i`n asi`radi` ha`m sabaqti`n` ko`rgizbeliligini ta`miyinleydi.

Haywan ati`	Shaqi`ri`w	Quwi`w
si`yi`r		
ji`lqi`		
pi`shi`q		
iyt		
tawi`q		
qoy		
eshek		

7-klass sabaqli`g`i`nda<sup>28</sup> tan`laqlardi` tu`sindiriw ushi`n to`mendegi mi`sallar kiritilgen:

1. **Haw**, tamaq bereme yele? –dedi Qunnazar so`zimdi bo`lip.
2. **Pay** ha`zir wo`zin ko`rgende. –dep birewi sekirip turdi`.
3. **A`ttegene-ay**, so`z bolg`ani`n`a, perzent, aqli`q degennin` nesin aytasan`?
4. **Ilayi`m**, alawi`zli`q bolmag`ay shi`rag`i`m.
5. **Shuw** –dep qoli`ndag`i` uzi`n shi`bi`g`i` menen arbag`a jegilgen tanasi`n bir urdi`.

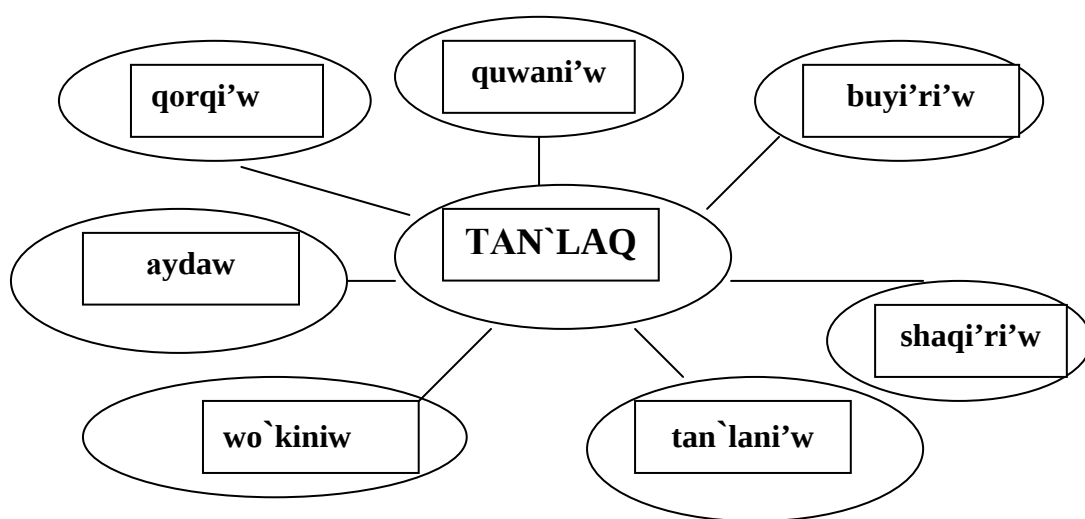
Bul mi`sallardi` woqi`ti`wshi` 7-klass oqi`wshi`lari`na tu`sindirgende, birinshi ga`ptegi **haw** so`zi tan`lani`wdi`, ekinshi, u`shinshi ga`plerdegidegi **pay**, **a`ttegene-ay** so`zleri wo`kiniwdi, to`rtinshi ga`ptegi **ilayi`m** so`zi tilek etiwdi,

²⁸ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 62-бет.

besinshi ga`ptegi **shuw** so`zi bul adamlarg`a qarata ayti`lg`an so`z yemes, al haywanlarga baylani`sli` woni` aydawdi`, kuwi`wdi` anlatatug`i`n yag`ni`y buyi`ri`w ma`nisi bar yekenligi ko`rinedi.

Woqi`ti`wshi` tan`laqlardi` tu`sindirgende bir qatar usi`llardan, metodlardan paydalani`p wo`tse, woqi`wshi`da u`lken ta`sir, sabaqqa sol temag`a bolg`an qi`zi`g`i`wshi`li`qti` payda yetedi.

Tan`laq temasi`n wo`tkende klaster usi`li`nan paydalani`w da u`lken a`hmiyetke iye.

Mi`sali`, 7-klass ushi`n arnalg`an «Qaraqalpaq tili» sabaqli`g`i`nda<sup>29</sup> 63-bettegi shi`ni`g`i`wlardi` wori`nlag`anda woqi`ti`wshi` ta`repinen (113-114-shi`ni`g`i`wlardi` wori`nlaw bari`si`nda) woqi`wshi`larg`a to`mendegishe kestelerdi usi`nadi`.

Stol u`stindegı kestelerde to`mendegishe sezim –atamaları` ha`r tu`rli ren`li ha`riplerde jazi`ladi`.

1-keste -

qorqi`ni`sh

²⁹ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 62-бет.

2-keste -	uyali'w	
3-keste -	tan`lani'w	
4-keste -	buyi'ri'w	
5-keste -	shaqi'ri'w	
6-keste -	quwi'w	
7-keste -	wo`kiniw	
8-keste -	quwani'w	ha`m t.b.

Ha`r bir keste da`l usi' taqi'lette boli'p, ha`r biri 5 danadan boli'wi' kerek.

113-shi'ni'g'i'wdi'n` sha`rti to`mendegishe: Ga`plerdi ko`shirip jazi'n`. Tan`laq so`zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n`, ma`nilerin aji'rati'p ayti'p berin`.

Woqi'ti'wshi' ta`repinen bul shi'ni'g'i'w sha`rti tu`sindirilgende de wo`zleri tawg`an tan`laqlari'na, shi'ni'g'i'wdi' wori'nlap boli'p, joqari'dag'i' kestelerden birin ali'p, shi'ni'g'i'w qa`ptali'na qi'sti'radi'. Mi'sali':

1. Pay-pay, jalg'i'z wog'i'n` jaqsi' boldi'-aw, mi'naw qawi'n pa`leklerdi tumsi'g'i'na qi'sti'ri'p woynap, don'i'z bu`ldirip tur yedi. (**8-keste - quwani'w**)

2. Api'rmay, kelinin` jag`dayi' qalay yeken, Allayari' tu`spegir, hal u`stindegı anasi'n adamsi'z qaldi'ri'p, aw-pawg`a alag`ada boli'p ketpedi me yeken?! (**3-keste -tan`lani'w**)

3. Wa, naysap, -dedi birden jumbaqtı'n` juwabi'n tapqani'na ishinen quwani'p. (**3-keste -tan`lani'w**)

4. **Shuw, ja'niwar**, qara jorg'a wo'nerdi ko'rset, qa'ne ushqan quslar ilese almas sazendenin` du'ldu`line. (6-keste - quwi'w)

5. **Way - way**, a'kem bolg`anda, usi'nday boli'p ju'rermedim? (7-keste - o'kiniw)

6. **Way-bay**, quri'p qaldi'q, ag`asi', xalayi'qlar mi'nda kelin`ler! (7-keste -o'kiniw)

7. **Haw**, bul ne turi's, **woy** jiyen bala, sen ne qi'li'p tursan'? (3-keste - tan`lani'w)

8. **Raxmet**, joldas pogamshik, sizin` kewlin`iz benen kolxozi'mi'zdi'n` hawasi' jawi'nni'n son`g'i' ku'nindey tazari'p ketti. (8-keste -quwani'w)

9. **Ura!** Samolyotlar kiyati'r. (S.X.) (8-keste -quwani'w)

Al, 114-shi'ni'g'i'wdi' wori'nlaw bari'si'nda da tan`laqlardi' usi' taqi'lette tallaw mu'mkin. Mi'sali':

1. **Yapi'rmay-a**, qorqi'ni'shli' yemes pe? (5-keste -tan`lani'w)

2. **Shuw-shuw**, sari' ayg'i'r, -dep ati'r wol. (6-keste -quwi'w)

3. **Wah, sen--a'y!** -dedi A`jimurat son`i'nan. (7-keste -wo'kiniw)

4. **Yashasi'n**, dep dawislap, baqi'ri'p jiberdi. (8-keste -quwani'i'w)

5. **Yapi'rmay**, adam degen de bunshelli biyqa'siyet boladi' yeken-aw! (3-keste -tan`lani'w)

6. Kewline tolqi'nlati'p ju'rgen barli'q woylari'n aytqi'si' keldi, **a'tten** qag`azg'a jazayi'n dep ati'rg`anda, reti kelip, juplasi'p kete bermeydi-da`. (J.A) (7-keste -wo'kiniw)

7. **Wo'y-bey**, sori'ma, bizin` at ta, ko`rinbeydi-g`oy, dedi wol. (1-keste - qorqi'ni'sh)

8. **Pah**, jer bolg`ani'n`-a. (3-keste tan`lani'w)

9. **Toba-ay**, dedi belin uwqalap turi'p. (3-keste -tan`lani'w)

10. **Haw**, men jalg'i'z o`zim kete almayman g`oy. (3-keste -tan`lani'w)

115-shi'ni'g'i'w sha'rti boyi'nsha ko'p noqat worni'na tan'laq so'zlerdin' tiyislisin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ma'nilik tu'rlerin ayti'n'.

Shi'ni'g'i'wda ko'p noqat worni'na qoyi'w ushi'n to'mendegi tan'laqlar usi'ni'lg'an: **pay, ay, haw, astapuralla, wo'ybey, way, alaqay, ha'sseniy, yapi'rmay, woy.**

Al, woqi'ti'wshi'ni'n' iskerligi na'tiyjesinde, bul shi'ni'g'i'wda tek ko'p noqat worni'na tiyisli tan'laqlardi' qoyi'p g'ana qoymastan, al wolardi'n' adamni'n' qanday sezimlerin an'lati'wi'n da awi'zsha ayti'w wazi'ypasi' tapsi'ri'ladi'.

1. **Pay**, wo'zim bolg'ani'm da ma, barli'g'i'n birdey tas qi'li'p taslaytug'i'n yedim. (**wo'kiniw sezimi**)

2. **Way**, sol kinoni' su'wretke ali'p ati'rg'anda tori' at mertilgenin yesittim. (**tan'lani'w sezimi**)

3. **Haw**, qay jerde woti'rami'z, si'rta ma, ishte me? (**tan' qali'wshi'li'q sezimi**)

4. **Woy**, wol jag'i'n ne qi'lasan', bizler de jabani' wori'nlap, bir abi'royli' boli'p ju'reyik. (**shadlani'w sezimi**)

5. **Ha'sseniy**, yelespesizliginin' sadag'asi' keteyin. (**ashi'wlani'w sezimi**)

6. **Haw**, ayti'p oti'rg'ani'n' ras pa? (**tan'lani'w sezimi**)

7. **Astapuralla**, wol jag'i' shataq yeken. (**tan'lani'w sezimi**)

8. **Yapi'rmay**, du'n'yasi' qurg'i'r, ne sebepten bunday. (**wo'kiniw sezimi**)

9. **Haw**, ag'a bul az ba? (**tan'lani'w sezimi**)

10. **Alaqay**, Palman ag'am kiyati'r. (**quwani'w sezimi**)

2.3. Tan`laqlardi'n` intonaciyasi', ga`ptegi xi'zmeti ha`m irkilis belgilerin woqi'ti'w

Tan`laqlardi'n` tekst ha`m ga`p qurawdag'i' xi'zmetleri ha`r tu`rli. Wolar tekst ha`m ga`p qurami'nda ha`r tu`rli intonaciyali'q wo`zgesheliklarga iye boladi'. Tan`laqlardi'n` intonaciyali'q wo`zgesheliklerine qaray sintaksislik xi'zmetleri ani'qlanadi':

1. Yeger tan`laqlar tekst ishinde wo`z aldi'na ga`plik intonaciya menen ayti'lsa, bunday jag`dayda wolar tan`laq so`z-ga`p xi'zmetin atqaradi'.

Tan`laqlardi'n` ga`plik xi'zmette qollani'li'wi', ko`binese tekstke qatnasli' tuwra ga`pli quri'li'mlarda ha`m dialog ga`plerde keledi:

-**Ba`rekella!** Ju`da` jaqsi'. Ha`r kim wo`z ma`kani'nan kamal taspa. (S.X)

Su`yinshi, Tolg`anay apa, Jorabek atamni'n` kelini bosandi'».

-**Qoya-a!** -Qashan bosandi'? -Bu`gin tan`ni'n` aldi'nda. (Sh.A)

- «**Himm!**» - Al yendi qayda barmaqshi'san`?

-U`yge, Sari' hawi'z an`g`ari'na.

- «**Woho-ho!**-dep quwani'p ketti wol. **Wah, sen-a`y!** -dedi A`jimurat son`i'nan. -Sonday bir tu`lkini jiberdin` de qoydi'n`. (Sh.A)

2. Tan`laqlar ga`ptin` qurami'nda tamamlanbag`an, ga`plik yemes intonaciya menen ayti'li'p, sol ga`ptin` mazmuni'nan qatnasli' boli'p kelse, kiris ag`za xi'zmetin atqaradi'. Bunday jag`dayda wolar pa`sen` intonaciya menen ayti'ladi', ga`ptin` basqa ag`zalari'nan u`tir arqali' aji'rati'ladi':

**Ba`rekella**, azamat jigitle, mag`an etken bul hu`rmetin`iz alti'nnan da arti'q. (A.Bek.)

Raxmet, bul aytqan ken`eslerin`izdi yesapqa alaman. (Yu.L.)

Bul ne ko`rgensizlik, **toba!** (I.Yu.)

**Yapi`rmay**, A`liymanni'n` sondag'i' quwani'shi'n-ay!.

«**Him**, avtobazarda ta`wir-aq wo`zgeris bolg`an yeken-aw»,-dep quwandi'm.

Shu`w ha`y, wo`gizler, quya ber jawi`n, ja`niwar!-dep yeki o`gizdin` arqasi`na shi`bi`q tartti`. (Sh.A.)

3. Demek, tan`laq so`zler ga`ptin` qurami`nda basqa so`zler menen sintaksislik baylani`sqa tu`speydi. Wolar tikkeley so`z wo`zgeriwshi qosi`mtalar menen wo`zgermeydi. Bul jag`i`nan qarag`anda tan`laqlar tikkeley grammatikali`q ga`p ag`zasi` xi`zmetin atqara almaydi`. Biraq, geyde tan`laqlardi`n` ju`da` siyrek ga`p ag`zasi` wazi`ypasi`n atqaratug`i`n mu`mkinshilikleri ushi`rasadi`. Bul jag`dayda tan`laq so`zler atli`qlasi`p, geypara so`z wo`zgertiwshi ha`m so`z jasawshi` qosi`mtalardi` qabi`l etedi yamasa betlik yemes formada kelgende, ko`mekshi feyil menen dizbeklesip, bir intonaciya basi`mi`nda ayti`ladi` da analitikali`q formadag`i` feyil yaki feyil toplami` formasi`nda ga`p ag`zasi` xi`zmetin atqaradi`. Mi`sali`: Adamlar i`lay ati`p ati`rg`anda «**ba`rekellasi`n**» jetkerip tur. (T.Q.) Ali`stan **ura** esitildi. (X.S.)

Bul ga`plerdegi di`qqat yetilgen so`zler wo`zleri qatnasli` so`zler menen sintaksislik baylani`sqa tu`sip, belgili ga`p ag`zalari` –baslawi`sh, toli`qlawi`sh xi`zmetin atqari`p kelgen.

«Tan`laqlardi`n` intonaciyasi`, ga`ptegi xi`zmeti ha`m irkilis belgilerin woqi`ti`w» temasi` ushi`n uli`wma bilim beriw mekteplerinde 7-klass ushi`n «Qaraqalpaq tili» sabaqli`g`i`nda 2 saat aji`ratli`i`p, 68-69-betlerde³⁰

Tan`laqlar tekst ha`m ga`p ishinde ha`r tu`rli intonaciyali`q wo`zgesheliklerge iye boladi`. Tan`laqlardi`n` intonaciyali`q wo`zgesheligine qaray, woni`n` sintaksislik xi`zmeti ha`m irkilis belgilerin ani`qlanadi`. Birinshiden, yeger tan`laqlar wo`z aldi`na ga`plik intonaciya menen ayti`lsa, tan`laq so`z-ga`p xi`zmetin atqaradi`. Bunday jag`dayda ayti`li`w intonaciyasi`na qaray noqat, u`ndew belgileri qoyi`ladi`. Yekinshiden, so`z-ga`p xi`zmetinde kelgen tan`laqlar ko`terin`ki ayti`lsa, keyinine u`ndew

³⁰ Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. (7-класс ушын сабақлық) Нөкис, Билим, 2000, 68-69-бетлер.

belgisi qoyi'ladi'. Mi'sali', Ba`rekella? Ju`da` jaqsi'. Su`yinshi! Tolg`anay apa, Jorabek atamni'n` kelini bosandi'.

U`shinshiden, so`z-ga`p xi`zmetinde kelgen tan`laqlar pa`sen` intonaciya menen ayti'lsa, tan`laqtan keyin noqat qoyi'ladi'. Mi'sali':

-Qa`legen kuzovqa woti'r, kolxozg`a deyin apari'p taslayi'n.

- Raxmet. Ati'm bar.

To`rtinshiden, tan`laqlar ga`p ishinde kiris ag`za xi`zmetinde jay intonaciya menen ayti'ladi'. Kiris ag`za xi`zmetinde kelgen tan`laqlar ga`ptin` basi'nda kelse, keyninen, al wortasi'nda kelse, sen ta`repinen, aqi'ri'nda kelse, aldi`nan u`tir qoyi'ladi'. Mi'sali': Ba`rekella, azamat jigitle, mag`an yetken bul hu`rmetin`iz alti`nnan da arti'q.

Raxmet, Sizin` bul aytqan ken`eslerin`izdi yesapqa alaman.

Besinshiden, geyde tan`laqlar jeke siyrek atli'qlasi'p kelip grammatikali'q ga`p ag`zalari'ni'n` xi`zmetin de atqaradi'. Mi'sali':

Ali`stan ura esitildi. Bizler jaqi'nlasqan sayi'n way-waylar, bay - baylar ani'g`i'raq esitildi.

Adamlar i'lay ati'p ati'rg`anlarg`a «ba`rekallasi'n» jetkerip tur.

Alti'nshi'dan, juplasi'p kelgen tan`laqlar defis arqali' jazi'ladi'. Mi'sali': Wah-wah, qoli'ma tiymen`.

Bul temani' woqi'wshi'larg`a mi`sallar arqali' tu`sindirip bolg`annan keyin, woqi'wshi'larg`a to`mendegishe sorawlar tarqati'ladi' ha`m sorawlardi'n` mazmuni'na qaray juwap beriw wazi'ypasi' tapsi'ri'ladi'.

Sorawlar:

1. Tan`laqlar qanday jag`dayda so`z-ga`p xi`zmetin atqaradi'?
2. Tan`laqlar so`z-ga`p xi`zmetin atqari'p kelse qaysi' irkilis belgileri qoyi'ladi'?
3. Tan`laqlar ko`terin`ki ayti'lg`an jag`dayda qanday irkilis belgileri qoyi'ladi'?

4. Tan`laqlar pa`sen` intonaciya menen ayti`lsa tan`laqtan keyin qanday irkilis belgileri qoyi`ladi`?

5. Tan`laqlar kiris ag`za xi`zmetinde kelse qanday intotsiya menen ayti`ladi`?

6. Tan`laqlar qanday jag`dayda ga`p ag`zalari`ni`n` xi`zmetinde jumsaladi`?

7. Juplasi`p kelgende tan`laqlardi`n` arasi`na qanday belgi qoyi`ladi`?

Juwaplari`

Bekkemlew ushi`n sorawlar berilgende ha`m juwap qaytarg`anda woqi`ti`wshi` ta`repinen klass yeki toparg`a bo`liniwi ha`m sol sorawlarg`a sa`ykes juwap beriwine qaray woqi`ti`wshi` wolardi` bahalap barg`ani` da maqul boladi`.

1-juwap. Yeger tan`laqlar o`z aldi`na ga`plik intonaciya menen ayti`lsa so`z ga`p xi`zmetin atqaradi`.

2-juwap. So`z-ga`p xi`zmetinde kelse, ayti`li`w intonaciyasi`na qaray noqat ya u`ndew belgileri qoyi`ladi`.

3-juwap. Tan`laqlar ko`terin`ki ayti`lsa u`ndew qoyi`ladi`.

4-juwap. Tan`laqlar yeger pa`sen` intonaciya menen ayti`lsa noqat qoyi`ladi`.

5-juwap. Yeger kiris ag`za xi`zmetinde kelse jay intonaciya menen ayti`ladi`.

a) tan`laq ga`p basi`nda kelse – keyninen u`tir;

b) ortasi`nda kelse – yeki ta`repinen u`tir;

v) aqi`ri`nda kelse – aldi`nan u`tir qoyi`ladi`.

6-juwap. Yeger tan`laqlar ga`pte atli`qlasi`p (substaniwlesip) kelse, wonda ga`p ag`zalari` xi`zmetin atqaradi`.

7-juwap. Yeger juplasi`p kelse (-) defis belgisi qoyi`ladi`.

2.4. Tan`laqlardi' morfologiyali'q tallawg`a u`yretiw

7-klassta wo`tiletug`i'n «Qaraqalpaq tili» sabaqli'g`i'nda tan`laqlardi' tallaw ushi'n 2 saat aji'rati'lg`an. Woqi'ti'wshi'lardi' morfologiyali'q tallawg`a u`yretiw qaraqalpaq tili pa`ni woqi'ti'wshi'si'nan u`lken juwapkershilikti talap yetedi. Ko`pshilik jag`dayda woqi'wshi'lardi' morfologiyali'q tallaw islewde yekinshi so`z shaqabi' menen aralasti'ri'p jiberedi.

Sabaqli'qta tallaw jobasi' og`ada piwayi' ha`m to`mendegishe berilgen:

Tallaw jobasi':

- 1) so`z shaqabi'-o`zgermeytug`i'n so`z shaqabi', tan`laq.
- 2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.
- 3) sintaksislik xi'zmeti – qaysi' ga`p ag`zasi' ekenligi.

Bul tallaw jobasi'na to`mendegi yeki sorawdi' kiritiwdi usi'nami'z, biraq bul sorawlar sabaqli'qqa kiritilmegen.

4.Ma`nisi boyi'nsha qanday tan`laq?

5.Quri'li'si' boyi'nsha qanday tan`laq?

Tallaw u`lgisi

Yapi'rmay-a, qi'zi'q woyi'n yeken bul. (I.Yu)

Awi'zeki tallaw

- 1) Yapi'rmay-a, tan`laq so`z shaqabi'.
- 2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.
- 3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

Jazba tallaw

- 1) Yapi'rmay-a, tan`laq so`z shaqabi'.
- 2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.
- 3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

Mi'sali', 116-shi'ni'g'i'wdi'n` sha`rti to`mendengishe: berilgen ga`plerdi woqi'n`. Tan`laq sozlerdi tawi'p, wolarg`a u`lgi boyi'nsha awi'zeki tallaw jasap, sintaksislik xi'zmetin ayti'n`.

1. **Way**, dosti'm, ha`r na`rseni wo`z ati' menen ataw kerek g`oy.

2. Pu`tkil Qaraqalpaqstan menen Xorezm duz asti'nda qali'w qa`wpi bar, **yapi'rmay-a**.

3. **Haw**, wonda buri'nnan-aq bunday iske quni'g'i'p ju`rgen bir adam boldi'-g`oy.

4. **Bay –bay-bay**, yendi qa`ytemen, mi'naw qay tuslar yedi.

5. **Pay-pay!** Bali'qlari' sonshelli mazali' yedi-aw.

6. **Ha`y bala!** Ku`nde din`girley berip, miyimdi jep boldi'n` g`oy.

7. **Raxmet, jaqsi'**, -dep juwap qaytardi' qi'z.

Bul mi'sallardag'i' asti' si'zi'lg`an itibarg`a ali'ng`an tan`laqlardi' to`mendegi si'yaqli' bes bag`dar boyi'nsha awi'zsha tallaw mu`mkin.

1- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **Way** -so`z shaqabi', tan`laq.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

4) ma`nisi boyi'nsha – tan`lani'w ma`nisi.

5) quri'li'si' boyi'nsha – a) fonetika-morfologiyali'q

quri'li'si' boyi'nsha – bir buwi'nnan jasalg`an.

b) **way** – tiykar tan`laq, do`rendi emes.

2- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **Yapi'rmay-a** – tan`laq so`z shaqabi'.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

4) ma`nisi boyi'nsha – tan`lani'w, a`jepleniw sezimi.

5) quri'li'si' boyi'nsha – a) fonetika-morfologiyali'q – to`rt buwi'nnan jasalg`an.

b) qurami' boyi'nsha – tiykar tan`laq, do`rendi emes.

3- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **haw** – tan`laq so`z shaqabi'.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

4) ma`nisi boyi'nsha – tan`lani'w ma`nisi an`lati'p tur.

5) quri'li'si' boyi'nsha – a) fonetika-morfologiyali'q – bir buwi'nnan jasalg`an.

b) qurami' boyi'nsha – tiykar tan`laq, do`rendi emes.

4- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **bay-bay-bay** – tan`laq so`z shaqabi'.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

4) ma`nisi boyi'nsha – wo`kiniw ma`nisi an`lati'p tur.

5) quri'li'si' boyi'nsha –

a) fonetika-morfologiyali'q–bir buwi'nli' tan`laqti'n` 3 ma`rte ta`kirlani'p juplasi'wi'nan kelgen.

b) qurami' boyi'nsha – tiykar tan`laq, do`rendi emes.

5- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **pay-pay** – tan`laq so`z shaqabi'.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

3) sintaksislik xi'zmeti – kiris ag`za.

4) ma`nisi boyi'nsha – tan`lani'w ma`nisi bar.

5) quri'li'si' boyi'nsha – a) fonetika-morfologiyali'q – bir buwi'nli' tan`laqti'n` 2 ma`rte ta`kirlani'p juplasi'wi'nan kelgen.

b) qurami' boyi'nsha – tiykar tan`laq, do`rendi emes.

6- ga`pti tallaw u`lgisi

1) **Ha`y bala!** – tan`laq.

2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.

- 3) sintaksislik xi'zmeti – qaratpa ag`za.
- 4) ma`nisi boyi'nsha – buyi'ri'w.
- 5) quri'li'si' boyi'nsha – do`rendi tan`laq.
- 6) do`rendi tan`laqlardi'n` so`z shaqabi'na qatnasi'na qaray: tan`laq+atli'q.

7- ga`pti tallaw u`lgisi

- 1) **Raxmet, jaqsi'** – tan`laq.
- 2) morfologiyali'q belgisi – wo`zgermeytug`i'n so`z shaqabi'.
- 3) sintaksislik xi'zmeti – qaratpa ag`za.
- 4) ma`nisi boyi'nsha – minnetdarshi'li'q sezimin bildiriledi.
- 5) quri'li'si' boyi'nsha – tiykar tan`laq.
- 6) qurami' boyi'nsha -tiykar tan`laq (etiketlik tan`laq).

Demek, bull mi'sallardag`i' awi'zsha morfologiyali'q jaqtan tallani'w u`lgisin ko`rgenimizde, 1,2,3,4,5,6-ga`plerdegi tan`laqlar ma`nisi boyi'nsha – tuyg`i' sezim yag`ni'y emotsional` tan`laqlar, al, 7 - mi'saldag`i' **raxmet** tan`lag`i' bolsa turmi's - salt yag`ni'y etiketlik tan`laq boli'p, wol ga`pte minnetdarshi'li'q kewli toli'wshi'li'q sezimlerin an`lati'w ushi'n jumsalg`ani'n ko`remiz.

Tan`laqlar temasi'n wo`tiw bari'si'nda woqi'wshi'lardi'n` bilimin bekkemlew maqsetinde bir qatar to`mendegishe sorawlardi' bergen maqul boladi':

1. Qanday so`zler topari'n tan`laq deymiz?
2. Tan`laqlardi'n` qurami'na qaray tu`rlerin ayti'n`.
3. Tan`laqlar ma`nisine qaray neshege bo`linedi?
4. Ma`nisine qaray tu`rlerin ayti'n`.
5. Tan`laqlardi'n` intonaciyasi', irkilis belgilerin ayti'n`.
6. Tan`laqlardi'n` sintaksislik xi'zmetin ayti'n`?

Bunnan son` tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rleri boyi'nsha to`mendegi sorawlardi' bergen de maqul boladi', bul woqi'wshi'lardi'n` tek

tan`laq haqqi`nda tu`siniklerin bekkemlep g`ana qoymastan, al a`sirese turmi`s-salt (etiketlik) tan`laqlar, wolardi` u`rp-a`det da`stu`rlerimiz benen tani`sti`ri`wda da u`lken a`hmiyetke iye.

1.Qanday so`zdi paydalani`p sa`lemlesiw kerek? (Assalawma a`leykum)

2. Sa`lemge qanday juwap qaytari`ladi`? (Wa`liykum assalam)

3. Uzaqtan ha`m aradan bir qansha waqi`tlar wo`tip ketse, sol adam u`yine kelse, woni`n` jaqi`nlari`na qanday tan`laq so`z ayti`ladi`? (ko`z aydi`n)

4.Jumi`s islep ati`rg`an adamg`a qanday tan`laq so`z xoshamet ma`nisinde ayti`ladi`? (Har ma!)

5. Al, harma so`zine juwap ma`nisinde qanday tan`laq jumsaladi`? (Bar bol!)

Bunnan ti`sqari` tan`laqlardi` ma`nisi ha`m quri`li`si` boyi`nsha bilim bergende, tallaw ha`r tu`rli u`yretkende, test usi`llari`nan, ha`r tu`rli interaktiv usi`llardan, kespe qag`azlardan, tablitsalardan, uli`wma ko`rgizbelilikten paydalani`w, wolardi`n` ja`n-jaqlama sawatli` jaslar boli`p ka`malg`a keliwinde u`lken a`hmiyetke iye.

JUWMAQ

Yeliklewish ha`m tan`laq so`zler qaraqalpaq tilinde morfologiya tarawı'nda u`yreniledi. Al, wonı' woqi'ti'w metodikasi'nda ko`rgizbelilik printsipi u`lken a`hmiyetke iye.

Yeliklewish so`z shaqabi' da, tan`laq so`z shaqabi' da ana tilimizde bir-birinen ayı'rı'm ta`repleri menen wo`zgeshelenip turatug`i'n so`z shaqapları', bul yeki so`z shaqabi' da morfologiyani'n` izertlew obyektı .

Yeliklewishler arnawlı' anı'q bir leksikali'q ma`nige iye yemes. Bul haqqı'nda ilimiy a`debiyatlarda: «Yeliklewishler anı'q leksikali'q ma`nige yamasa grammatikali'q ma`nige iye yemes, sonlı'qtan da ma`nili so`z shaqapları'na da, ko`mekshi so`z shaqapları'na da kirmeydi.

Yeliklewishler ta`biyattag`i' ha`r qı'yli' qubi'li'slardi' ko`rkem, ta`sirli ha`m obrazlı' yetip si'patlaw ushi'n ken` qollanı'ladi'. Sonlı'qtan wolar ko`rkem a`debiyatta, a`sirese, awı'zeki xalı'q do`retiwshiliginde ko`birek qollanı'ladi'» delinedi.

Al tan`laqlar – bul ma`nili so`z shaqabi' ishinde de qarastı'rı'lmaydı' ha`m ko`mekshi so`zler toparı'na da kirmeydi. Wol wo`z aldi'na so`z shaqabi'. Wol morfologiyalı'q belgisi boyı'nsha grammatikali'q ga`p ag`zasi' bola almaydı'. Tan`laqlar ma`nisi boyı'nsha adamni'n` so`ylew waqti'ndag`i' ha`r qı'yli' tuyg`i' sezimleri: tan`lani'w, wo`kiniw, quwani'w, shadlani'w, buyı'rı'w, turmi's-salt ha`m t.b. sezimlerin bildiredi.

Bizin` pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'z qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi' pa`ni boyı'nsha teoriyalı'q materiallardı' basshi'li'qqa aladı'. Pitkeriw qanigelik jumi'si'mi'zdi'n` temasi': «7-klassta yeliklewish ha`m tan`laqlardı' woqi'ti'w» dep ataladı'.

Jumi'sti'n` kirisiw bo`liminde, yeliklewish ha`m tan`laq so`zler haqqı'nda ulı'wma tu`sinik berildi. Wolardı'n` bir-birinen uqsaslı'q ha`m wo`zgeshelik ta`repleri haqqı'nda ayti'ldi'.

Kirisiwde yeliklewish ha'm tan`laqlardi'n` izertleniwi, bul so`z shaqaplari'ni'n` qaraqalpaq til biliminde izertleniwi, yeliklewish so`z shaqabi'ni'n` ilimpaz U. Yembergenov ta`repinen izertlenip, kandidatli'q dissertatsiya jumi'si'n qorg`ag`anli'g'i', al qaraqalpaq tilinde tan`laqlar A.Temirbekova ta`repinen izertlenip ati'rg`anli'g'i', tu`rkiy tillerde bir qatar ilimpazlar ta`repinen izertlengenligin, mekteplerge arnalg`an qaraqalpaq tili sabaqli'g'i'nda usi' yeki so`z shaqabi'na aji'rati'lg`an saat sani', olardi' woqi'ti'wdag`i' qolayli' usi'llar jo`ninde pikirler bildirildi ha'm woqi'ti'w usi'llari' ko`rsetildi.

Jumi'sti'n` I babi' «7-klassta yeliklewishlerdi woqi'ti'w metodikasi'» dep ataladi'. Bul bap yeki bo`limnen ibarat. Birinshi bo`liminde, «Yeliklewishlerdin` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'w» u`yrenilse, yekinshi bo`limde «Yeliklewish so`zlerdin` grammatikali'q wo`zgesheligin woqi'ti'w» haqqi'nda so`z yetiledi.

II bap «7-klassta tan`laqlardi' woqi'ti'w metodikasi'» de pat ali'p bull bap o`z ishinde «Tan`laqlardi'n` quri'li'si' boyi'nsha tu`rlerin woqi'ti'w», «Tan`laqlardi'n` ma`nisine qaray tu`rlerin woqi'ti'w», «Tan`laqlardi'n` intonaciyasi', ga`ptegi xi'zmeti ha'm irkilis belgilerin woqi'ti'w», «Tan`laqlardi' morfologiyali'q tallawg`a u`yretiw» dep atalg`an to`rt bo`limge bo`lip u`yreniledi.

Bul bapta tan`laqlardi' woqi'ti'wda qollani'latug`i'n kesteler, testler, tan`laqlardi' tallawdi' u`yreniw, a`sirese buyri'q tan`laqlari'n woqi'ti'wda u`y haywanlari'na buyri'q ma`nisinde qollani'latug`i'n so`zlerdi vizual material, slaydlar arqali' ko`rsetip beriw, tan`laq ha'm yeliklewishlerdin` wo`zgesheligin woqi'wshi'lar duri's tu`sinip jete ali'wi'nda wo`z paydali' ta`sirin tiygizedi.

Juwmaqlap aytqanda, yeliklewish so`zler tikarg`i' belgileri boyi'nsha leksikali'q ma`nige iye yemes, wo`zine ta`n seslik quri'li'si' ha'm formasi'na iye, ga`pte barli'q ga`p ag`zalari' wazi'ypasi'n atqaradi'.

Al tan`laqlar barli'q ga`p ag`zalari' wazi'ypasi'n atqarmaydi', wolar adamni'n` ishki emotsiyasi'n bildiredi, ha`m so`z jasawi' kem ushi'rasadi'.

Demek, yeliklewish so`zler ha`m tan`laqlardi' woqi'ti'wda woqi'wshi'lar ushi'n qolayli', i'qsham woqi'ti'w usi'llari'n tan`law ha`m paydalani'w za`ru`r.

Paydalang`an a`debiyatlar

1. Karimov İ. A. Joqari' ma`na`wiyat–jenilmes ku`sh. Tashkent, Ma`naviyat, 2008, 67-bet.
2. Ашмарин Н.А. О морфологических категориях подражений в чувашском языке. Казан, 1965.
3. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazi'k. Fonetika i morfologiya.(chasti rechi i sobr) II tom. –M.1952, 235-237-betler.
4. Berdimuratov Ye., Pirniyazov Q. Wortta mekteplerde qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1998.
5. Da`wletov A., Da`wletov M., Qudaybergenov M. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. No`kis, Bilim, 2010.
6. Da`wletov A., Da`wletov M. Qaraqalpaq tili. 7-klass ushi'n sabaqli'q. No`kis, Bilim, 2000.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. –М. 1940.
8. Yembergenov U. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi yeliklewish so`zler. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1990.
9. Yembergenov U. Ta`kirarlang`an yeliklewish so`zler. O`zRIA QQB Xabarshi'si', 1970, №2, 63-67-betler.
10. Isabaev A`. Qazaq tilin woqi'ti'w metodikasi'. Tashkent, Uzbekiston, 2003.
11. Исқаков И.А. О подрежательных словах в казахском языке. II Тюркологических сборник №1, -М.-Л, 1951.
12. Ишмухамедов Е. Звукоподражательные слова башкирского языка. Автореф.канд.дисс. 1970.
13. Кунчуров И.А. Изобразительное слова в современном узбекском литературном языке. Авт. канд.дисс. Ташкент, 1962.
14. Qazaq tilinin` grammatikasi'. Morfologiya. I tom, Almati', G`i'li'm, 1967, 601-bet.

15. Qutli'muratov B. Qaraqalpaq tilin woqi'ti'w metodikasi'. No`kis, Bilim, 1992, 38-bet.
16. Nazarova S. O'zbek tilini wqitish metodikasi. Toshkent, O'qituvchi, 1992, 65-bet.
17. Raxmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2006, 138-139-betler.
18. Sultanov B., Tilegenov A., Baynazarov G`. Yangi pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent, 2007.
19. Temirbekova A. O. Qaraqalpaq tilinde tan`laqlardi'n` geypara fonetikali'q wo`zgeshelikleri// A`jiniyaz ati'ndag'i' NMPİ ilim, bilimlendiriw ha`m ta`rbiya ma`selelerin rawajlandi'ri'wdag'i' worni'. No`kis, 2010, 266-268-betler.
20. Ha`zirgi qaraqalpaq tili (Morfologiya), No`kis, Qaraqalpaqstan, 1981.
21. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi'. No`kis, Bilim, 1994, 420-428-betler.